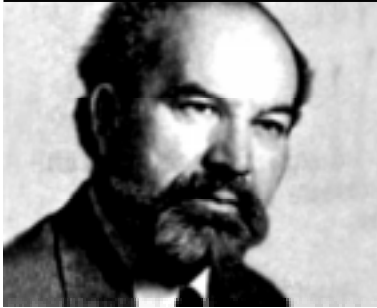

драма

драма

Алесь Петрашкевіч

...вечная чэсьць
і слава мужным...

Рыцар свабоды

*Гістарычная трагедыя**

Дзейныя асобы

Каліноўскі Кастусь Вікенцый (Яська-гаспадар)—
кіраўнік паўстання, 26 гадоў.

Ямант Марыся— яго нявеста, 21 год.

Макрыцкая Ядвіга— яе цётка, 60 гадоў.

Фавелін— урач, 26 гадоў.

Мураўёў Міхаіл Мікалаевіч— генерал-губерна-
тар, 68 гадоў.

Лосеў Аляксандр Міхайлавіч— жандарскі
палкоўнік, 45 гадоў.

Шалгуноў Павел Міканоравіч— палкоўнік, 46 гадоў.

Сямёнаў Іван Іванавіч— капітан, 35 гадоў.

Гогель Мікалай Валяр'янавіч— паручнік, 26 гадоў.

Дамейка Аляксандр Фадзеевіч— губернска-
маршалак шляхты, 65 гадоў.

Грыгатовіч Марыя— дваранка, хатняя настаўніца, 25 гадоў.

Паліцмайстар— 40 гадоў

Паляк.

Летувіс.

Салдаты.

*Часопісны
варыянт

Пралог

З глыбіні зацемяненай сцэны да рампы шпарка падыходзіць Кастусь Каліноўскі, справа ад яго — Паляк, злева — Летувіс. На Каліноўскім элегантны еўрапейскі касцюм, сам ён моцнага складу, з тварам жорсткім і выразным, валасы кароткія, русыя, зачэсанія назад.

Аглядае залу, кіўком галавы дае слова Паляку.

Паляк (*вымае з нагруднай кішэні паперку, але ня столькі чытае з яе, колькі ўсхвалявана ўрачыста чытае*). Bracia! Kryiestwo powstaio, nasi na kazdym miejscu moskali bija! Krew, ktyra za Niemnem sik leje, woia nas do bronii! Walka wikc z najazdem za nasze ńwikte prawŃe, za naszŃe wolnońż i u nas sik zbliża! Razem wikc i zgodnie, a Wzg nam dopomoce! Boze, zbaw Polskc!

Каліноўскі (*перакладае*). Браты! Каралеўства Польскае паўстала — нашы паўсюдна б'юць маскалёў! Кроў, што льецца за Нёманам, кліча нас да зброі! Барацьба з захопнікамі за нашыя сьвятыя правы, за нашу свабоду блізіцца і ў нас! Дык разам і згодна, і Бог нам дапаможа! Божа, збаў Польшчу!

То былі словы звароту Камітэта руху да жыхароў Беларусі і Літвы з заклікам да паўстаньня. А зараз слова нашаму літоўскаму брату...

Летувіс (*чытае з аркушы*). Manifestas wiresnibes linku. Wiresnibe linku (Polszczios) aprejszkia Letuwaj, Gudam, Zemajcziom ir kitom szalim uzujimtom Maskolu ezias prowas:

No szias denos wisi gaspadorej ir kiti giwintojej bet kokios wieros ira walni lig szlektos.

Wiresnibe linku ataduoda gaspadoriam werqiju ir karalauucziznu lig wiekej be iszspirkimu ir mokestu, tu cemi, kuriu lig sziol turejo, e wisu paredku wiresnibes Maskolo nekina, bo szioj zeme Linku, e ne Maskolo.

Dabargi gaspadorej atliki ponajs szios iemes pawidni ju gint no Maskolo. (*Перадае Маніфест Каліноўскаму*.)

Каліноўскі (*вельмі ўрачыста*). Маніфест часовага ўраду Літвы і Беларусі. Часовы правінцыяльны ўрад у Літве і на Беларусі ад імя польскага Нацыянальнага ўрада абвешчае наступнае:

1. З сённяшняга дня ўсе сяляне і іншыя жыхары, якога б яны ні былі паходжаньня і веры, зьяўляюцца свабоднымі, як старапольская шляхта.

2. Польскі Нацыянальны ўрад аддае асёлым сялянам, панскім і скарбовым, на вечныя часы ў поўнае ўладаньне бяз чыншу і выкупаў туя зямлю, якую яны мелі да гэтага часу, а ўсе распараджэньні маскоўскага ўраду адмяняе, таму што гэта зямля нашая, а не маскоўская.

3. За гэта сяляне павінны, як шляхта, бараніць край, грамадзянамі якога зьяўляюцца з сённяшняга дня.

4. Парабкі ж, адстаўныя салдаты і ўсе неаселья, якія толькі пойдучь бараніць польскі і беларуска-літоўскі край ад маскалёў, атрымаюць самі ці іх сем'і ва ўзнагароду надзел зямлі сама меней у тры маргі.

5. Польскі ўрад узнагародзіць грамадзянаў за панесеньня імі ахвяры з нацыянальных фондаў.

6. Калі хто ня будзе паслухмяным гэтаму Маніфесту, ці ён пан, селянін, чыноўнік або хто іншы, будзе пакараны паводле польскіх ваенных законаў.

Дадзена ў Вільні дня 1 лютага 1863 году. (*Бярэ і паднімае руку Паляка і Летувіса*.) За нашу і вашу свабоду!

Сцэна зацямянецца і зноў асьвятляецца. З яе глыбіні да рампы падыходзяць Мураўёў і Дамейка, а за імі Паліцмайстар. Мураўёў у генеральскім мундзіры пры залатых эпалетах, крыжах і зорках, з блакітнай шырокай стужкай праз плячо. Выгляд яго агідны, пачварны. Не выпадкова ж сучасьнікі называлі яго «курносым яры-

гой». Што да Дамейкі, то ён сваёй худобай, доўгімі і тонкімі вусамі, чорным фракам з фалдамі і нейкай пастаяннай прыгнутасцю ў паставе нагадвае прусака.

М у р а ў ё ў (*забраўшы ў Паліцмайстара папку з паперамі, да залы*). Господа! Многоуважаемое дворянское собрание! (*Чытае.*) «Собственной, его, императорского величества Александра II, рукою написанный рескрипт!

По случаю возникших в последнее время в Царстве Польском беспорядков, угрожающих сопредельным с оным губерням вверенного вам (то есть мне) края, если бы и в сих губерниях появились вооруженные шайки мятежников, мы признаем нужным временно облечь вас (то есть меня) особою властью, присвоенную командору отдельного корпуса в военное время, и уполномочить вас употреблять в этом случае следующие чрезвычайные меры:

1. Из числа лиц, взятых с оружием в руках при сопротивлении воинской силе и гражданским властям или при нападении на воинских чинов и мирных жителей, немедленно предавать военному суду предводителей и главных зачинщиков по полевому уголовному уложению, с тем, чтобы приговоры судов... приводились в исполнение на местах преступления.

2. Для определения степени виновности остальных за тем лиц, как и взятых с оружием в руках, так и изобличенных в содействии мятежникам доставлением оружия, способов продовольствования или укрывательством виновных, учреждать, по предварительному разбору которых, согласно утверждению вашему, лиц, более виновных, предавать военному суду по полевому уголовному уложению, а остальных подвергать административным взысканиям по вашему (то бишь моему) усмотрению; приговоры же военно-судных комиссий по делам сего рода представлять на окончательную вашу конфирмацию.

3. Если в числе мятежников окажутся эмиссары, прибывшие с целью возбуждения и распространения возмущения, то поступить с ними на основании вышеизложенных правил, то есть предавать полевому военному суду, и приговоры военно-судных комиссий... приводить немедленно в исполнение.

4. В тех случаях, когда будут назначены отдельные отряды для действия против значительных шаек мятежников, по ближайшему вашему соображению, те же права относительно... приведения в исполнение приговоров, какие предоставляются военным губернаторам и дивизионным начальникам.

Независимо от всех означенных распоряжений предоставляем вам принять все те меры, которые вы (то бишь я) по местным обстоятельствам признаете необходимыми к охранению спокойствия во вверенном вам крае».

Раздаецца гром апладысмантаў, воклічы: «Слава императору!», «Многая лета государю!», «Смерть мятежникам!» і іншыя.

М у р а ў ё ў (*надняўшы руку*). Спаси Бог, господа! А теперь слово имеет глубокоуважаемый ваш предводитель... (*Словы патанаюць у авацыях*).

Д а м е й к а (*раскрывает прыгожа аформленную скураную папку для високага адраса, зачытвае*). «Всеавгустейший монарх! Смуты революции вовлекли многих из дворян Виленской губернии к нарушению верноподданнической присяги вашему императорскому величеству.

Отвергая действия революционной партии, по причине которой от нескольких месяцев земля наша обгагрется кровью по большей части невинных жертв, чистосердечно и гласно просим тебя, государь, считать нас верноподданными твоими, заявляя при сем, что мы, составляя одно целое и неразделимое с Россией, остаемся навсегда верноподданными твоими, вверяя судьбу дворянства, всеавгустейший монарх, твоему неограниченному милосердию.

Писал по доверенности уполномоченных дворян вашего императорского

величества верноподданный губернский предводитель дворянства Александр Фадеев сын Домейко».

Зноў апладысменты і воклічы. Дамейка кланяецца, прыціскаючы адрас да грудзей.

М у р а ў ё ў. О верноподданнической акции дворян Виленщины мною донесено его императорскому величеству. Особой телеграммой его высокопревосходительство министр внутренних дел Валуев Петр Александрович сообщил о высочайшей благодарности государя-императора Александру Фадеевичу и надежде августейшего монарха, что господа дворяне не одним словом, но и на деле докажут выраженную ими преданность. Должен с великой радостью уведомить вас, господа, что во всех губерниях Северо-Западной России уже начался массовый сбор подписей под верноподданническими адресами, несмотря на препятствия, чинимые мятежниками.

Расчулены Дамейка хрысьціцца і кланяецца.

П а л і ц м а й с т а р (*зьянацку і вельмі гучна запявае*). Боже, царя храни...

Харавыя сьпевы і музыка гімна «Боже, царя храни...» запаўняюць прастору. Заслона апускаецца і падымаецца зноў.

Дзея першая

I

Прыцемнена. Нецярплівы, трывожны шум натоўпу. Зьяўляецца прыстойна апрануты селянін, здымае магерку, углядаецца ў цемру, натоўп заціхае. Селянін моцнага складу, з шырокай барадою, пастрыжаны пад гаршчок.

Г о л а с з н а т о ў п у. Гавары, Яська-гаспадар, не тамі!

Я с ь к а - г а с п а д а р. Дзецюкі!.. Доўга маўчаў я, не казаў вам нічога, бо хацеў разгледзецца добра да разабраць, што гэта дзеецца на сьвеце, што б ужэ спавясыціць вас па справядлівасьці да сказаць, як наказуе Бог да сумленьне, што нам цяпер трэба рабіці. Ждаць моўчкі больш ужэ нязмога! Памяркуйма толькі, што думаюць цяпер зрабіць з намі. Абцяў нам цар зямлю. Чыноўнікі, паны да маскалі, усі ў адзін голас дурылі нас, што цар нам шчыра думае да дасьць волю, Справядліваю Волю. І слухалі мы цара... Мы ўсё маўчалі да слухалі, усім кланялісь, за ўсё плацілі, усё цярпелі, ждучы канца, бо спадзялісь Справядлівай вольнасьці, спадзялісь, што дадуць вольную зямельку да ў падушным справядлівы пабор будзе. Замест таго, што б аддаць нашу зямельку да якую ж зямлю?! Гэту, што з дзядоў-прадзедоў кроўнаю працай дзесьць раз ужэ на яе зарабілі да заплацілі. За гэту зямлю цар наказуе нам чынш плаціць у казначэйства. Да якія ж чыншы?.. Так волі нам ужэ і ня будзе: век цэлы плаці да на век нясі астаткі, што б адплаціцца палатам да праўленьям. Падмануў жа нас цар, а яго служкі — папы, чыноўнікі да маскалі — падвялі нас, як чорт добрую душу.

У Польшчы мужыкі таксама, як і мы, спадзялісь на цара да ждалі волі ад няго, да як пабачылі, што цар толькі лёстачкамі душу выймае, а новымі падаткамі, некрутам да чыншамі астатнюю сарочку з ніх здзерці хоча, от усі разам з віламі да з косамі пайшлі дабівацца зямлі да праўды, а іншы і сьвятой уніяцкай веры.

Памог бы пранцуз і нам, як памагае мужыкам у Польшчы, — дык што ж — цар адказуе, што ў нас мужыкі ўсім давольны, іншае волі ня хочуць, што яны любяць цара да душы, што шлюць яму лісты, да зносяць падаткі, да ахвотна плоцяць чыншы, а некрута пастаюць колькі цару заўгодна, а уніі ніхто ня

хоча! І тут нас цар падманвае, скрывіць хоча праўду, што б нас саўсім пагубіць. А пранцуз на нас толькі ждзе: да каму ж ён памагаць стане, калі ў нас будзе ціха. А мы, хоць нам царскія служкі зняверылісь надта, робім усё, што яны нам ні скажуць. Такім спосабам не зазнаць нам волі да справядлівасці. Ня так думалі мужыкі Польшчы. Служылі яны яму верна, як і мы, да пабачыўшы, што ня выслужаць нічога, сталі дабівацца волі.

Падумайце добра, да памаліўшыся Богу, станем дружна разам за нашую вольнасьць! Нас цар ужэ не падмане — не падвядуць маскалі! Няма для ніх у нашых сёлах ні вады, ні хлеба — для ніх мы глухі і немы і нічога ня бачылі, і ня чулі. А пакуль яшчэ пара, трэба нашым хлопцам сьпяшыць з віламі да з косамі там, дзе дабіваюцца волі да праўды — а мы, іх бацькі да жонкі нашы, сьцерагці будзем да ўведамляць, адкуль на іх цягне нячыста маскоўская сіла, да ад душы памагаць усякімі спосабамі дзецюкам нашым, што за нас пойдучь біцца. — А будзе ў нас вольнасьць, якой не было нашым дзядам да бацькам.

Прамова набірае напал.

(...) Няма часу марудзіць, нам нельга ўжо цягнуць далей! З магутным баявым клічам абыдзем увесь край, несучы сьмерць ворагам, зьнішчаючы разам з імі і апірышчы дэспатызму — злую волю, баязьлівасьць. Браты рашуча засьцерагаюць вас, што вораг у сваёй разьні не шкадуе нават безабаронных, што толькі ва ўзброеным паўстаньні знойдуць абарону вашыя старыя, жонкі і немаўляты. Дык да зброі, дзецюкі! Да зброі, верныя сыны сваёй зямлі! На ворага кожны, хто ня здрадзіў сумленьню! На апошні бой племя герояў заклікае недапомшчаная кроў, свабодная будучыня, шчасьлівае заўтра. Праклён і ганьба злачынным баязьліўцам! Вечная чэсьць і слава мужным! Божы час настаў...

У адзіным парыве натоўп падхоплівае «Паўстанцкую песню» на матыў: І шуміць і гудзе.

Божы час, божы час
Завярнуўся да нас;
Мужык вольно стаў сьпеваці,
Годзі, годзі прападаці.

Гдзе ні глянь, гдзе ні стань,
Валачыцца пагань.
Выганіць нам ёю трэба,
Каб на тое дастаць неба.

Эй, маскаль, ухадзі!
Альбо тут прападзі.
Ужэ нам тут не вымінеш,
Як сабака марна згінеш!

І хто пан — вон ад нас!
У божы час, у божы час!
Бо мы роўныя з панамі,
Бо за вольнасьць усе з касамі!

Чуваць крык у адзін тон
Маскалёў ад нас вон!
Бо як брытвы косы маем,
Пагуляем, пагуляем!

Гурра га! Гурра га!
Гдзе ні глянь нашых цьма;
Гулі хлопцы, гулі, гулі,
Каб мы вольнасьць прывярнулі.

На фоне сьпеваў паволі зацямяецца сцэна, і песьня гучыць ужо ў цемры ўсё цішэй і цішэй. Сьвятло высьвечвае толькі годную постаць Яські. Падыходзіць усхваляваная Марыська, туліцца да яго сьвіткі. Ён адной рукой абдымае за плечы дзяўчыну, а другою здымае парык, вусы і бараду. Перад намі Кастусь Каліноўскі – усхваляваны, шчаслівы.

Каліноўскі (*хаваючы ў кішэню тэатральны рэквізіт*). Ну, і як табе Яська-гаспадар з-пад Вільні?

Марыська. Я люблю вас абодвух... (*Адрываецца ад грудзей люблага, глядзіць яму ў твар, крыху трывожна.*) Але Яська забыўся, што ён не Кастусь, і загаварыў напрыканцы як Каліноўскі... не па-мужыцку.

Каліноўскі. Не, любая Марыська, Яська — гэта Кастусь Каліноўскі, а Каліноўскі — гэта Яська-гаспадар. Не падзяліць мне самога сябе... Любі абодвух. Гэта так важна, так неабходна мне сёньня... дзеля справы... дзеля вялікай нашай справы...

Марыська. Кастусёк, любы, родненькі, я вельмі шчаслівая, але мне так страшна...

Каліноўскі (*туліць любую да сябе, доўга маўчыць*). Пакінем страх баязьліўцам. А мы на вельмі вялікае замахнуліся. Тут ужо не да страху...

Марыська. На вялікае... а чым яшчэ ўсё скончыцца...

Каліноўскі. Будзем спадзявацца, што Бог нас убачыць і праўду нашу падтрымае.

Марыська (*няўпэўнена*). Будзем... як жа цяпер ня будзем?..

Сцэна зацямяецца і зноў асьвятляецца.

II

Рабочы пакой генерал-губернатора і камандуючага Віленскай ваеннай акругай. Дарагая мэбля, на покуце масіўны гадзіннік. Паміж вокнамі правай і левай сьцяны — карты Расіі, Паўночна-Заходняга краю, Польшчы. На глухой сьцяне, што перад намі — партрэт Аляксандра II у поўны рост. Над ім двухгаловы арол, збоку ад яго — сьцяг трыкалор. Перад партрэтам масіўны стол, абапал якога два крэслы.

Пасярэдзіне пакою стаіць навывцяжку палкоўнік Лосеў і, бы марыянетка, паварочваецца тварам да Мураўёва, які расьпякае яго, ходзячы па кабінэце.

Мураўёў. Государь возмущен! Государь негодует! Государь требует огнем и мечом не только пресечь, но и искоренить крамолу в крае! Вы что, милостивейший государь, думаете, что меня, отставного генерала, старика, государь случайно призвал на военную, фронттовую службу?! И это, заметьте, после покорения Кавказа, разгрома Чечни и прочих мятежных территорий, где военные действия дали целую плеяду молодых генералов-усмирителей. Нет, августейший монарх не случайно на аудиенции вспомнил о великих делах великого фельдмаршала Суворова в этом проклятом крае. Но во времена крамолы Костюшки в этих местах были только цветочки. Мне и, между прочим, вам, виленскому губернскому жандармскому штаб-офицеру и председателю особой следственной комиссии Вильно, достались ягодки. Вы думаете, что меня здесь «вешателем» величают только с мая прошлого года? Нет, мой дорогой Александр Михалыч. Я вешаю здесь с 1830-х годов. И вы обязаны вешать или хотя бы исправно поставлять живой материал для виселиц!

Лосеў (*вінавата*). Стараюсь, ваше высокопревосходительство...

Мураўёў. Плохо стараетесь!

Лосеў. Виноват-с...

Мураўёў (*прасьвятлеўшы, прыпомніўшы*). Припоминаю, когда я в 1831-м повесил в Гродно одного из первых революционеров-демократов из белорус-

цев некоего Воловича и по этому приятному случаю выступал перед городским дворянским собранием, один доморощенный шляхтич нарочито громко спросил своего соседа по креслу: «А не родственник ли наш новый губернатор моему бывшему знакомому Сергею Муравьеву-Апостолу, который был повешен в 1826 году?» Во гневе я тогда ответил наглецу: «Скажите ему, что я не из тех Муравьевых, которых вешают, а из тех, которые вешают!» (*Гучна сьмяецца. Лосеў яго падтрымлівае.*) М-да...

Л о с е ў (*лісьліва*). Ваше высокопревосходительство, смею заметить, что ваше высочайшее назначение на службу в мятежном крае поистине вдохновило войска и карательные отряды. Виселицы становятся привычными приметами в здешнем пейзаже городов и весей. Близок и окончательный разгром шаек и бандформирований, а равно и истребление многочисленных одиночек-кинжальщиков даст нам богатый материал не только для массовых расстрелов и повешений, но и для подлинной зачистки в Северо-Западном крае. Наши войска на Кавказе, как я полагаю...

М у р а ў ё ё ў (*сурова, са злосьцю*). За войска я спрошу с генералов, а вы, как мне кажется, уважаемый жандарм, упустите не только возможность стать генералом, но и рискуете потерять полковничьи погоны!

Л о с е ў (*разгублена, перапалохана*). Простите...

М у р а ў ё ё ў (*перальняе*). Я не прощаю промахов своих подчиненных, а вы третий год гоняетесь за этим Яськой из-под Вильни, и все без толку...

Л о с е ў (*умольна*). Ваше высокопревосходительство, клянусь честью офицера, я представлю его вам живого или мертвого!

М у р а ў ё ё ў. О мертвом и речи быть не может! Только живого!

Л о с е ў. Слушаюсь и исполню. Я о нем теперь знаю почти все! Он у меня фактически в мешке, осталось — завязать.

М у р а ў ё ё ў (*іранічна*). В чем же дело?

Л о с е ў. Ваше высокопревосходительство, не сочтите за нескромность, но если я прослыл талантливым сыщиком, то Яська этот может считаться непревзойденным конспиратором.

М у р а ў ё ё ў. В таком случае мне ничего не остается, как заменить хвастливого сыщика не непревзойденного.

Л о с е ў (*даволі нахабна*). Поздно, многоуважаемый Михаил Николаевич. Меня поздно менять... и без надобности.

М у р а ў ё ё ў (*абурана*). Что значит поздно да еще без надобности?! Вы что себе позволяете, полковник?!

Л о с е ў. Простите, но Яська почти в моих руках. Через день-другой будет в ваших. Клянусь Богом! И, между прочим, погонями. Я уже знаю все его клички и псевдонимы. Более того, я знаю, где он скрывается в эту минуту. (*Глядзіць у акно.*)

М у р а ў ё ё ў. Что же вы в таком случае две недели торчали в Могилеве?!

Л о с е ў. Я там, ваше высокопревосходительство, из тамошнего юного повстанческого комиссара Парфиановича тянул сведения не только о гнезде, в котором притаился главный мятежник, но и о явочной квартире-резиденции подпольного правительства Северо-Западной части России.

М у р а ў ё ё ў. Их правительство в Могилеве?..

Л о с е ў. Никак нет, ваше высокопревосходительство.

М у р а ў ё ё ў (*нецярыліва*). Что вы заладили... ваше высокопревосходительство! Ваше высокопревосходительство! Я и без вас знаю свое превосходительство!..

Л о с е ў. Их правительство в Вильно, и сам он здесь... в двух сотнях шагов от дворца генерал-губернатора. От нас обоих...

Мураўёў (здыўлена і нават перапалохана). Вы шутите, полковник?!
Лосеў. Боже меня упаси от шуток, ваше высокопревосходительство.
Подойдите, пожалуйста, вот к этому окну...

Мураўёў крыху збянтэжана падыходзіць да акна, на якое паказвае Лосеў.

Видите костел святого Яна?

Мураўёў. Полковник, не задавайте глупых вопросов генералу... умному.

Лосеў. Так вот, весь квартал примыкающий к костелу — это так называемые «мурь», бывшие общежития бывшего университета. В одной из квартир этих «муров», «мурей» и проживает «диктатор Литвы» под, будем надеяться, последним своим псевдонимом. Не исключаю, что как раз в этот момент через свое окно он смотрит на ваши окна.

Мураўёў (адступаючы ад акна). Александр Михалыч, я не люблю таких шуток... Взять его сегодня же! Сейчас! Сию минуту!

Лосеў. Никак не возможно-с, ваше высокопревосходительство. Я знаю его псевдонимы, но не знаю в лицо, не знаю номера квартиры. Изучаем домовые книги, чтобы не спугнуть птицу, чтобы взять тепленьким, прямо из гнездышка.

Мураўёў (выціраючы ўспяцелы лоб). Это, скажу я вам, не просто птица. Это орел, судя по гнездовью пред окнами генерал-губернатора Муравьева! Я отдаю должное его мужеству, но возмущен наглостью...

Лосеў. Не стоит, ваше высокопревосходительство, а шторы задернуть не помешает. (Закрывает шторы.) Он ведь и стрельнуть может.

Мураўёў таропка хрысьціцца.

Мужество не последнее его качество. Это вам не казак-разбойник Разин, не мужлан Пугачев. Я вам теперь о нем многое могу порассказать... Кстати, ваше высокопревосходительство, я весьма уверен в том, что мое усердие в поимке главного распорядителя не просто мятежа, а подлинного восстания по европейскому типу, будет по достоинству оценено и вами, и августейшим монархом...

З закрыцьцём апошняга акна сцэна зацямяецца. Гадзіннік б'е дванаццаць.

III

Памяшканьне, прыстасаванае пад турэмную камеру на аднаго вязьня. Жалезны ложак без пасьцелі, прыкуты да сьцяны невялічкі столік, каля яго зэдлік, нізкае акно за кратамі.

Аднекуль далятаюць касьцельныя сьпевы, арганная музыка. Каліноўскі ў задумены ходзіць па камеры. Грымяць запоры, адчыняюцца дзьверы, уваходзіць Лосеў і Паліцмайстар з папкай для Лосева.

Лосеў (добрычліва). С добрым утром, молодой человек!

Каліноўскі (стрымана). Здравствуйте, господин полковник...

Лосеў. Как спалось? (Глядзіць на жалезны ложак.)

Каліноўскі (у тон Лосеву). Спасибо, хорошо. Но некоторые неудобства все же ощущались, если вы имеете в виду постель...

Лосеў. Некоторые неудобства, некоторые тревоги, определенные опасения. Понимаю. Сочувствую.

Каліноўскі. Естественно — тревоги. Если бы к вам ночью вломилась, скажем, косинеры или кинжальщики...

Лосеў. Типун вам на язык.

Каліноўскі. Скрутили, связали и бросили в такую вот конуру, вы бы тоже, поди, встревожились...

Лосеў. Наверняка бы встревожился и даже перепугался. А вы, смотрю, держитесь молодцом, стало быть не из пугливых...

Каліноўскі. А чего мне, собственно, пугаться? Вины особой за собой не чувствую...

Лосеў. Как вы очутились в Вильно? Где были до этого? Какое учебное заведение окончили? Судя по произношению и одежке, не из мужиков вы.

Каліноўскі. Совершенно верно. Окончил здешнюю гимназию, но университет — не успел, в организации польской не участвовал, из шайки Вислоуха, которой был захвачен прошлым летом, бежал в октябре, возвратился в Вильно. Наняв квартиру в бывших университетских мурах, занимался разработкою материалов исторических характеров славянских народностей... Чего пугаться. Разберетесь — отпустите. Сам понимаю — время беспокойное. Жандармы тоже имеют право и сомневаться, и ошибаться.

Лосеў. Вы должно быть не учитываете, что я из тех жандармов, которые не ошибаются. (*Рэзка, патрабавальна.*) Имя?! Фамилия?!

Каліноўскі. Я вам еще вчера сказал: Игнатий Витоженец.

Лосеў. А Макаревич — кто?!

Каліноўскі. Понятия не имею.

Лосеў (*паліцмайстару*). Девицу — сюда!

Паліцмаістар. Которую?..

Лосеў (*уважліва глядзячы на Каліноўскага*). Девицу Ямонт... Марыську.

Паліцмайстар выходзіць.

А на тебе и волос не дрогнул...

Каліноўскі. Не будем тыкаться, полковник!

Лосеў. Именно этой реплики я от тебя и ожидал, интеллигент паршивый.

Паліцмайстар прыводзіць Марыську. Каліноўскі абьякава разглядае яе бы незнаёмую.

Госпожа Ямонт, знаете ли вы этого человека? Если да, то с каких пор, где встретились, каковы ваши взаимоотношения?

Марыська (*даволі спакойна*). Я этого человека... вижу впервые.

Лосеў. В вашем положении ответ естественный. Но вы все-таки присмотритесь повнимательнее и вспомните!.. Это, кстати, может значительно облегчить вашу участь, а равно и участь ваших родителей, сестер, брата...

Марыська (*пасля доўгай паўзы*). Нет, я его не знаю.

Лосеў. Точнее, вы забыли этого человека. Не великая беда. Нам напомним о нем и о вас заодно повстанческий комиссар по Могилевской губернии Витольд Парфианович.

Паліцмайстар падае Лосеву папку з паперамі. Той бярэ з яе аркуш і зачытвае.

«Приехав с Оскерко — это один из видных мятежников — из Минска в Вильно, мы остановились в «Петербургской» гостинице. Оскерко ушел в город, и, вернувшись около 4 часов пополудни, он меня взял к Ямонтам, там постучал в дверь, которую отворила, кажется, девица Ямонт, и мы вошли в маленькую комнату от входа прямо (в комнате вправо от двери находился диван, при нем стол и два стула, дальше стоял комод, окошко вправо от дивана выходило на галерею). Выйдя оттуда, мы нашли Макаревича и Владислава Милевича. Оскерко сказал мою фамилию, но Макаревич про свою умолчал, говорил, что назначит меня комиссаром в Могилеве...»

Каліноўскі. Бред!.. Какой-то Парфианович, какой-то Макаревич, какая-то девица Ямонт...

Марыська. Действительно, ваш Парфианович сказал «кажется девица Ямонт». Мало ли что ему могло показаться?! И при чем тут я?..

Лосеў. Мы тщательно осмотрели дом Ямонтов и особенно комнату, так

детально апісанную Могілевскім камісарам. Інтэр'ер в неі не змяніўся. Усе супадае. Рэшылі у вас спрасіць, не жывілі ў неі Макаравіч—Чарноцкі—Хамуціус—Вітожэнец, он же Вікенціі Канстанцін Каліновскіі, он же Яська-гаспадар із-пад Вільні?..

Марыська. Вам нужен какой-то Калиновский, ну так ищите его! При чем тут я и наш дом?!

Лосеў. Ваш дом, уважаемая госпожа Ямонт, был не только пристанищем главного распорядителя мятежа и диктатора Калиновского, но и резиденцией, где неоднократно заседало повстанческое, так называемое, Национальное правительство!

Марыська. Не говорите глупостей, господин полковник.

Лосеў (*зрываецца на крык*). Молчать!.. (*Паліцмайстару..*) Пригласите госпожу Григотович!

Паліцмайстар выходзіць і вяртаецца з Марыяй Грыгатовіч.

Утверждаю доподлинно, что Калиновский под псевдонимом Макаравіч пражывал полтора месяца на квартире вдовы виленского губернского архитектора Юзефы Григотович и познакомился там с молодой квартиранткой означенной Юзефы — Стефанией Фальской. В ноябре 1863 года сей Макаравіч поручил Фальской отвезти конспиративное письмо в Ковно. Там мы ее и арестовали. Перед вами дочь Юзефы Григотович Мария. Уважаемая госпожа Мария, известен ли вам этот человек, выдающий себя за Витоженца? Если известен, то откуда или от кого?..

Грыгатовіч. Наша квартирантка Стефания Фальская сказала мне как-то, что получила упомянутое вами письмо от господина Макаравіча, который пражывал у нас, и что Макаравіч известен так же под именем Константина Каліновскаго.

Лосеў. Спасибо, госпожа Григотович... Все, Викентий Константин Калиновский, капкан полковника Лосева захлопнулся! Очень рад с вами познакомиться поближе.

Каліноўскі. Не магу адказаць узаемнасьцю. Я сапраўды Вікенціі Канстанцін Каліноўскі — кіраўнік і распарадчык паўстаньня супраць расейскага царызму ў Літве і на Беларусі.

Марыська траціць прытомнасьць і падае на падлогу.

Лосеў (*Каліноўскаму*). Займитесь дамой, а вернее, невестой! (*Прапускае перад сабою Грыгатовіч, за імі выходзіць і Паліцмайстар.*)

Каліноўскі бярэ Марыську на рукі, пераносіць на ложка, спрабуе прывесці яе ў прытомнасьць, але дарэмна. Разгублена мітусіцца па камеры, грукоча ў дзверы.

Каліноўскі (*крычыць*). Паклічце доктара! Вады! Дайце шклянку вады! Яна ж памірае! Дайце вады!..

Марыська (*вельмі ціха*). Не прасі, Кастусёк, я яшчэ не паміраю. Не прасі іх!

Каліноўскі кідаецца да Марыскі, дапамагае ёй сесці, сам апускаецца на калені, хавае свой твар у яе футры, каб не паказаць сьлёзы страху за яе. Яна гладзіць, перабірае яго валасы.

Каліноўскі (*глядзіць на дзяўчыну*). Любая, родная, мілая мая Марыська...

Марыська (*бярэ яго твар у рукі*). Перапалохаўся?..

Каліноўскі. Як ніколі ў жыцці.

Марыська (*вінавата*). Галава закружылася, а зямля з-пад ног выскачыла. (*Сьмяецца, а потым усведамляе, дзе яны і што з імі адбываецца. Ускоквае з ложка з жахам. Каліноўскі таксама падываецца з падлогі. Яна туліцца да яго грудзей, шукаючы абароны. Абодва заміраюць у абдымках.*) Кастусёк, даражэнькі, што ж цяпер будзе?! Што з намі ўсімі будзе?! Як жа так сталася, што ты ў іх лапах апынуўся?

Каліноўскі. Аднаму-адзінаму чалавеку адкрыў я сваё імя і... папаўся...
Марыська. І нас усіх ноччу схапілі: і маму, і тату, і сясьцёр, і брата, нават служанку Карусю...

Каліноўскі. Адкуль яны прывялі цябе сюды, і дзе я сам знаходжуся?
Марыська. Ты ў кляштары касцёлу дамініканаў, а я насупраць у кляштары місіянераў. Нас падзяляе толькі двор. А дзе ўсе нашы — ня ведаю. Я адна ў вязьніцы... з мышамі...

Каліноўскі. Любая мая, адзіная мая ў сьвеце, мне невыносна цяжка сказаць табе, але, здаецца, нас разьдзяліў ужо ня двор паміж двух храмаў, а сама...

Марыська *(амаль крычыць у сполаху)*. Не! Не! Не! Родненькі мой, як жа можна разьдзяліць нас навечна, назаўсёды?! Як жа можна... *(Плача)*

Каліноўскі. Будзь мужнай, сонейка маё ненагляднае, птушачка мая трапяткая... кветачка мая незабыўная...

Марыська. Ты сапраўды нібы надоўга развітваемся са мною?..

Каліноўскі. Ты амаль угадала. Я развітваюся з табою назаўсёды...

Перапалоханымі вачыма яна глядзіць на яго і ня верыць ні яму, ні сабе. А ён імправізуе, трымаючы яе за рукі.

Марыська чарнабрэва, галубка мая.
Гдзе ж ся падзела шчасьце і ясна доля твая?
Усё прайшло, — прайшло, як бы не бывала.
Адна страшэнна горыч у грудзях застала.
Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці
Дай у прадвечнага суду вялеў прападзіці,
То мы прападем марна, но праўды ня кінем,
Хутчэй неба і шчасьце, як праўду, абмінем.
Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю,
Но прымі цяжкую кару Прадвечнага волю,
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго сьвету табе адзавуся.

Не выпускаючы рук Марыскі з сваіх, ён апускаецца на калені і абсыпае рукі любай разьвітальнымі пацалункамі.

Даруй мне! Даруй за ўсё, калі здолееш...

Марыська таксама апускаецца на калені, абдымае любага, на нейкі момант замірае, а потым у адчай, таропка абсыпае твар Кастуся пацалункамі.

Уваходзіць Лосеў і Паліцмайстар.

Лосеў. Свидание окончено!

Каліноўскі ўстае з падлогі і падхоплівае Марыську. Паліцмайстар спрабуе ўзяць яе за плячо, каб вывесці сілаю. Яна спакойна адводзіць яго руку, хрысьціць суджанага, сьпінаю адыходзіць да дзвярэй.

Марыська. Бывай, Кастусёк... *(Зьнікае за дзвярыма, за ёй выходзіць і Паліцмайстар.)*

Лосеў *(садзіцца на зэдлік, Каліноўскага жэстам запрашае прысесьці на ложак)*. Прощание навсегда... Поцелуй в лоб... Сентиментальные стихи и тоже прощальные...

Каліноўскі. Шпег-выведнік такога ўзроўню, а не ўтрымаўся, каб не прыліпнуць да замочнай шчыліны... Якая ганьба! Якая мязота!..

Лосеў. Мое особое внимание к вам, диктатор, объясняется не моей испорченностью, а моим желанием помочь вам избежать виселицы, в неизбежности которой вы убеждены совершенно обоснованно.

Каліноўскі. Вы мне... дапамагчы?..

Лосеў. Да, я!.. Все еще можно... Нет, не все, но кое-что изменить можно.

Каліноўскі. Патлумачце — не зразумеў...

Лосеў. Вы мне раскрываете конспиративную сеть всей вашей заговорщицкой организации, называете явки и имена сообщников, которые еще не

убежали за границу, а я убеждаю его высокопревосходительство генерал-губернатора проявить христианское милосердие к своему основному врагу и заменить смертную казнь повешением на поселение с миллой в каком-нибудь сибирском шалаше. Большого обещать не могу. Уж больно велики ваши «заслуги» перед матушкой Россией.

К а л і н о ў с к і. Не магу з гэтым пагадзіцца, паколькі заслугі перад матунай Расіяй вашага «благородия» і яго «высокопревосходительства» генерала-вешальніка з заслугамі маімі ні ў якое параўнанне не ідуць.

Л о с е ў. Не скромничайте, господин Калиновский, Россия ваших подвигов долго не забудет.

К а л і н о ў с к і. Белая Русь, Літва, Польшча, Каўказ і народы ўсходніх і сярэднеазіяцкіх калоніяў Расейскай імперыі ня тое што доўга, а ніколі ў вякі вякоў не забудуць вашых крываваых подзвігаў на іх землях.

Л о с е ў. Так мы можем поссориться. И я хочу заметить, что без ваших признаний о ваших «подвигах» на вашей земле картина нашей борьбы не будет полной. Ваши признания — это единственный способ войти в историю. Иначе в безвестности окажетесь не только вы, но и ваши соратники, если вы сокроете их имена. В ваших интересах пополнить наш архив.

К а л і н о ў с к і. Ці пра ваш архіў нам рупіцца? А свой мы захавалі надзейна. Час некалі аб'яднае іх і людзі ацэняць нашыя подзвігі па справядлівасці.

Л о с е ў. Раньше, чем это случится, пройдут столетия.

К а л і н о ў с к і. Але ж яны прайдучь. А вам ня церпіцца сёння ўведаць наш вопыт, нашу практыку, нашу тэхналогію барацьбы за наша выжываньне. Яны патрэбны вам, каб апярэджваць супраціўленьне заваяваных, прадбачыць вываржэньне вулканаў народнага гневу, тапіць людзей у крыві загадзя, да таго, як яго пякельная лава спапяліць акупантаў.

Л о с е ў. Я рад, что вы все понимаете правильно. И надеюсь, тщательно обдумаете мое предложение. Игра стоит... жизни. Размышляйте!.. Думайте!..

К а л і н о ў с к і. Што ж яшчэ застаецца рабіць у турме, як ня думаць.

Л о с е ў. Константин Семенович, право же, я как профессионал отношусь к вам с уважением. Более того, вы мне просто симпатичны. Вы мой достойный визави.

К а л і н о ў с к і. Даруйце, я так ня думаю і з гэтае прычыны не магу адказаць вам узаемнасьцю.

Л о с е ў. И тем не менее советую вам помнить, что от меня и ни от кого другого зависит быть вам или не быть. (*Устае з эдліка.*) Честь имею!

К а л і н о ў с к і (*таксама ўстае з ложка*). Сумняваюся...

Л о с е ў. Простите, не понял?..

К а л і н о ў с к і. Сомневаюсь, говорю, что вы честь имеете...

Л о с е ў (*стрымана*). Не заботьтесь о моей чести, но позаботьтесь о своей судьбе. (*Ад дзвярэй.*) Особая следственная комиссия армейских костоломов выпотрошит вас до основания и ходатайствовать за вас перед Муравьевым-вешателем не станет. И слушать вас на вашем дурацком наречии не будет.

К а л і н о ў с к і. Канкурыруючая фірма па здабычы чыноў і званьняў у вобліку Асобай сьледчай камісіі?..

Л о с е ў. Вы мой трофей. И приз охотника на крупную дичь возьму я. Или я — не Лосев!

К а л і н о ў с к і. І ўсё ж здаецца мне, не пераплюнеце вы ні Асобую камісію, ні вешальніка і за мой кошт перад аўгустейшым манархам не выслужыцеся.

Л о с е ў. Я не из тех, кто теряет надежду при встрече с трудной клиентурой. (*Выходзіць.*)

Сцэна зацямяецца.

IV

Пакой Асобай сьледчай камісіі падобны на генерал-губернатарскі, толькі без багатай мэблі і гадзінніка, без геаграфічных картаў на сьценах. Сьцяна справа зацягнутая парцьерай. За сталом пад партрэтам Аляксандра II — палкоўнік Шалгуноў, за асобнымі сталамі каля сьцяны зьлева — штабс-капітан Сямёнаў і паручнік Гогель.

Лосеў прыводзіць Каліноўскага.

Лосеў. Здравия желаю, господа офицеры!

Каліноўскі. Доброй раніцы, панове.

Шалгуноў (*крыху здзіўлена*). Вы считаете ее доброй?..

Каліноўскі. Раніца добрая сама па сабе і, на шчасьце, не залежыць у дадзеным выпадку ад майго самаадчуваньня.

Шалгуноў. А вы не могли бы изъясняться с нами на русском?

Каліноўскі. Я мог бы яшчэ на мове польскай і французскай, але ж вы пагарджаеце польскай, як і беларускай, а французская пасья паўстаньня «декабристов» у Расіі таксама павагай не карыстаецца. Таму я буду размаўляць толькі на мове сваіх бацькоў, дзядоў і прадзедаў і маўчаць на ўсіх іншых, у тым ліку і на вашай расейскай.

Лосеў (*падыходзіць да Шалгунова*). Распишитесь, господин председатель, о принятии от меня здешнего феномена на свое попечение. (*Дае на подпіс аркуш з папкі, забірае яго*.) Честь имею! (*Выходзіць*.)

Шалгуноў (*да Сямёнава і Гогеля*). Господа члены Особой следственной комиссии, ваше мнение относительно заявления подследственного о рабочем языке?

Сямёнаў. Возмутительное заявление.

Гогель. Считаю необходимым применить особые способы допроса и этот дьявол заговорит на языке ангелов!..

Шалгуноў. Если перед нами действительно дьявол, то во плоти интеллигентного человека, исповедующего местный патриотизм, то есть национализм, что вполне понятно и требует в данных условиях определенного компромисса, поскольку в ином случае подследственный доставит себе излишние страдания, а нам — дополнительные хлопоты и потерю драгоценного времени. (*Да Каліноўскага*.) Что вы можете предложить со своей стороны, чтобы действительно избежать спецдопросов?

Каліноўскі. Наколькі мне вядома, паручнік Гогель, а ў сапраўднасьці Гугель, што азначае «плефель», пустазелье ў жыцце, тутэйшы і ведае ня толькі матчыну мову, але і валодае, як бачу, стэнаграфіяй. Няхай працуе, і сьледчая камісія будзе мець абсалютна дакладныя чарнавыя стэнаграмы-пратакты дэпартаў.

Шалгуноў. Это что-то, но еще не компромисс. (*Да Сямёнава*.) Ваши соображения, штабс-капитан?..

Сямёнаў. По двуязычной стенограмме мы с поручиком составляем официальный протокол допроса, естественно, на русском, а подследственный его подписывает.

Каліноўскі. Толькі пасья прачытаньня, выпраўленьня і магчымых дапаўненьняў.

Шалгуноў. Условились... Итак... ваша фамилия, имя, отчество? К какому сословию принадлежите?

Каліноўскі. Вікенцій Канстанцін Каліноўскі, сын Сымона. Бацька — патомны шляхціц, я — проста грамадзянін.

Шалгуноў. Возраст, вероисповедание?

Каліноўскі. Каталік. Днямі споўнілася 26.

Шалгуноў. Место рождzenia?

Каліноўскі. Вёска Мастаўляны Гарадзенскага павету.

Шалгуноў. Место учебы, образование?

Каліноўскі. Сьвіслацкая гімназія, у 56-60-я гады — Пецярбургскі ўніверсітэт. Скончыў камеральнае аддзяленьне юрыдычнага факультэту са ступеньню кандыдата.

Шалгуноў. Есть ли вопросы к подследственному по последнему эпизоду.

Сямёнаў. Учеба — времена романтические. Назовите, так сказать, ваших кумиров...

Гогель. ...и властелинов дум.

Каліноўскі. Да першых я б аднёс Адама Міцкевіча і Андрэя Тадэвуша Касцюшку, к другім — Герцэна, Чарнышэўскага, Дабралюбава...

Сямёнаў. Какими науками увлекались в Петербурге?..

Каліноўскі. Класічнай нямецкай філасофіяй і заходнееўрапейскім сацыялізмам, вывучаў культуру і гісторыю славянскіх народаў.

Гогель. В общество «Земля и воля» входили?..

Каліноўскі. Не ўваходзіў, але сувязі не губляў.

Сямёнаў. В университете и стали врагом самодержавия и крепостничества, так сказать, в знак благодарности монарху за науку уму-разуму.

Каліноўскі. «Умом-разумом» і ўсімі фібрамі душы я ўзьненавідзеў прыгон, самадзяржаўе і яго акупацню маёй бацькаўшчыны яшчэ ў Сьвіслацкай гімназіі. А ва ўніверсітэце стаў перакананым прыхільнікам і прапагандыстам рэвалюцыйна-дэмакратычных ідэяў.

Шалгуноў. Место жительства после Петербурга?

Каліноўскі. Зрабіўшы некалькі няўдалых спробаў уладкавацца на працу ў Пецярбург, у 1861 годзе вярнуўся ў Вільню, але і тут, а затым і ў Гародні мне было адмоўлена ў працы, хоць бяз справы склаўшы рукі я не сядзеў і стварыў даволі моцную і ўплывовую рэвалюцыйную арганізацыю.

Шалгуноў. Почему опять очутились в Вильно?

Каліноўскі. З кансьпіратыўных меркаваньняў — даведаўся пра распараджэньні начальства гарадзенскага аб маім арыштаваньні.

Шалгуноў. Перечислите в хронологической последовательности ваши революционные должности!

Каліноўскі. У 1856-60 гады — кіраўнік левага рэвалюцыйнага крыла зямляцтва студэнтаў ўніверсітэту — выхадцаў з Беларусі, Літвы і Польшчы. З вясны 61-га году, як я ўжо сказаў, — стваральнік і кіраўнік рэвалюцыйнай арганізацыі ў Гародні. З лета 62-га — член «Камітэта руху» ў Вільні, рэдактар, аўтар і выдавец «Мужыцкай праўды». З восені — старшыня паўстанцкага Літоўскага правінцыйнага камітэту. У сакавіку 63-га — рэвалюцыйны камісар Гарадзенскага ваяводства; у маі — паўстанцкі цывільны начальнік Гарадзенскага ваяводства; з чэрвеня — член паўстанцкага Аддзелу Літвы і кіраўнік аддзяленьня ўнутраных справаў; у ліпені ўзначаліў «чырвоны жонд» — гэта па нашаму паўстанцкі Нацыянальны ўрад Літвы і Беларусі.

Шалгуноў. То есть сконцентрировали в своих руках всю полноту революционной власти в мятежном крае?

Каліноўскі. Вядома... У паўстаўшым краі.

Гогель. Некоторые, ваше благородие, с этого времени и, разумеется, до арестования называли его диктатором и даже королем Литвы и Беларуси.

Каліноўскі. Я таксама пра гэта чуў...

С я м ё н а ў. Какие из важнейших приказов, призывов, циркуляров, постановлений, инструкций для мятежников и их бандформирований написаны вами лично?

К а л і н о ў с к і. Усе найбольш важныя дакументы, звязаныя з народным паўстаннем у літоўска-беларускім краі і дзейнасьцю на яго тэрыторыі паўстанцкіх атрадаў і іх кіраўнікоў напісаныя мною або пры маім удзеле ці па маёй ініцыятыве.

С я м ё н а ў. Перечислите главные из важнейших.

К а л і н о ў с к і. Думаю, што гэта інструкцыя Літоўскага правінцыяльнага камітэту для павятовых і акруговых начальнікаў; інструкцыя для ваенных паўстанцкіх начальнікаў; цыркуляр супраць дэзінфарматараў; дадатковая і падрабязная інструкцыя для павятовых камісараў; загад да народу зямлі Літоўскай і Беларускай і, вядома ж, адозва з заклікам да народу ўзьнімацца на рашучую барацьбу.

Г о г е л ь. Авторство воззвания к усилению революционного террора тоже принадлежит вам?

К а л і н о ў с к і. Як і загад гарадзенскага камісара.

Г о г е л ь. А постановление Революционного трибунала о смертной казни предводителя дворянства Виленщины господина Домейко посредством использования убийц-кинжальщиков?..

Ш а л г у н о ў. К этому эпизоду мы обратимся особо.

Г о г е л ь. Слушаюсь!

Ш а л г у н о ў. А теперь о знакомствах по приезде из Гродно в Вильно...

К а л і н о ў с к і. У Вільні сустрэўся са знаёмым па універсітэце інжынерам шляхоў зносінаў, кіраўніком партыі «чырвоных» Уладзіславам Малахоўскім, праз яго выйшаў на служачага чыгункі Нестара Дзюлёрана, які забяспечыў мяне дакументамі на імя Макарэвіча. Праз апошняга пазнаёміўся з Ануфрыем Духінскім, і калі ён быў прызначаны паўстанцкім ваяводаю ў Гарадзенскую губерню, то ўслед за ім па загаду Дзюлёрана з пашпартам на імя Чарноцкага я выехаў у Беласток для збору і дастаўкі Дзюлёрану звестак аб стане паўстанцкіх атрадаў.

Ш а л г у н о ў. Назовите сообщников по этой поездке и предводителей бандитских шаек Гродненщины.

К а л і н о ў с к і. Хаўруснікаў ня меў, кіраўнікоў паўстанцкіх атрадаў не памятаю. Амаль тры гады прайшло і кожны з сотняў меў ня прозьвішча, а псеўданім ці нават мянушку. Хіба ўсіх успомніш.

Ш а л г у н о ў. Дальше...

К а л і н о ў с к і. З Беластоку і Гарадзеншчыны зноў быў адкліканы ў Вільню Дзюлёранам, у якім па прыездзе ўбачыў галоўнага рухавіка паўстаньня ў нашым літоўска-беларускім краі ў званьні камісара Варшаўскага цэнтральнага нацыянальнага камітэта і Нацыянальнага ўрада ў Літве і на Беларусі.

Ш а л г у н о ў. В какой номинации вы были при Дзюлёране?

К а л і н о ў с к і. Не даючы ніякай намінацыі, ён прыняў мяне як бы сваім сакратаром. Я займаўся перапіскаю звестак і напісаньнем артыкулаў аб ходзе паўстаньня для адсылкі за мяжу, даводзілася пісаць і намінацыі на прызначэньні...

Ш а л г у н о ў. Называйте, кого и на какие должности назначал Дзюлёран!

К а л і н о ў с к і. Памятаю, што пісаў намінацыю для Францішка Канаплянскага на паўстанцкага цывільнага начальніка Віленскага ваяводства...

Ш а л г у н о ў. Еще на кого?!

К а л і н о ў с к і. Амаль адначасова з Канаплянскім на пасаду камісара Віленскага ваяводства быў прызначаны Сухадольскі-Дарmanoўскі і Малахоўскі на паўстанцкага начальніка Вільні.

С я м ё н а ў. И все?!

К а л і н о ў с к і. На шчасьце больш нікога ня памятаю.

Ш а л г у н о ў. Куда девался Дзюлёран?

К а л і н о ў с к і. Бадай што эміграваў.

Ш а л г у н о ў. А вы прынялі на себя роль гавнога распоряджителя в крае?

К а л і н о ў с к і. Так! Я выконваў гэту ролю.

Ш а л г у н о ў. Есть ли вопросы к подследственному у членов комиссий?

Г о г е л ь. Да! Кто стал начальником Вильно после бегства Молоховского?

К а л і н о ў с к і. Міхаіл Ляпкоўскі.

Г о г е л ь. Где он сейчас?

К а л і н о ў с к і. А Бог яго ведае. Кожны ратуецца, як можа.

С я м ё н а ў. Кто стал начальником Вильно после Лепковского?

К а л і н о ў с к і. Гэту пасаду я даручыў свайму бліжэйшаму памочніку Ціту Далейскаму.

Г о г е л ь. Назовите иных своих ближайших помощников.

К а л і н о ў с к і. Назаву хіба толькі сьветлай памяці Ігната Здановіча, пакаранага вамі сьмерцю, ды Томаша Грагатовіча, члена Літоўскага аддзела.

С я м ё н а ў. Кто еще были членами Литовского отдела?

К а л і н о ў с к і. Аддзел распаўся яшчэ пры Дзюлёране, хто былі яго членамі мне невядома.

Ш а л г у н о ў. Какие распоряжения и кому осенью прошлого года вами отдавались в усилиях поддержать активность бандформирований и отдельных бандитских шаек?

К а л і н о ў с к і. Дзейнасьць мая напярэдадні зімовых халадоў 64-га году ў намаганьнях падтрымаць народную справу барацьбы з расейскімі акупантамі абмежавалася толькі распараджэньнямі аб зборы зьвестак пра стан баявых злучэньняў і атрадаў і іх дзейнасьці, аб агульным настроі нацыянальнага духу і пра барацьбітоў, што загінулі ці былі схопленыя карнікамі.

Ш а л г у н о ў. И каковы были ответы с мест?

К а л і н о ў с к і. У асноўным няўцешныя. Таму ў сувязі з немагчымасьцю зімою працягваць барацьбу, я даў распараджэньне аб роспуску атрадаў з выдачай, калі будзе магчыма, адпускных білетаў касінерам і іх камандзірам... да вясны.

Ш а л г у н о ў. Ваши назначения в это время в губерниях? Поименно!

К а л і н о ў с к і. Памятаю, бадай што, толькі кіраўніка Саву — відаць, гэта псеўданім, — і нейкага Міцкевіча, прызначаных начальнікамі атрадаў.

С я м ё н а ў. Кто такие Пеликша и Свенторжецкий?

К а л і н о ў с к і. Чуў ад Дзюлёрана, што яны нібыта прымалі ўдзел у справах Менскай губерні.

Г о г е л ь. Где находится Шадурский?

К а л і н о ў с к і. Хто ён такі і дзе знаходзіцца, мне невядома. І наогул, за выключэньнем асобаў, мною ўжо названых, я больш ні з кім у непасрэдных адносін не ўваходзіў, нікога з асобаў, якія ім садзейнічалі, ня ведаю ні ў Вільні, ні ў іншых губернях, можа, за выключэньнем толькі Людвіка Дзічкоўскага — Ковенскага паўстанцага цывільнага начальніка і Альберта Грабоўскага — інфляндскага паўстанцага ваяводы.

С я м ё н а ў. Кого знаете из воевод и главарей восстания в иных губерниях северо-запада России?

К а л і н о ў с к і. У Віленскай губерні, як вядома, пасья Канаплянскага ваяводы наогул не было, а хто ім быў у Менскай, ня ведаю, з Віцебскай жа сувязі ня меў, а Гарадзенская са жніўня мінулага года па кіраваньні паўстаньнем адышла да Варшаўскага камітэту.

Г о г е л ь. Кого знаете из членов Комитета опеки в Вильно?

Каліноўскі. Нікога ня ведаю, тым больш што ён, наколькі мне вядома, даўно ўжо не існуе. Але, між іншым, у Вільні ёсьць асобы, што служаць справе дабрачыннасці і спагады сем'ям, што пацярпелі ад душыцеляў рэвалюцыі, але я іх, на жаль, ня ведаю.

Шалгуноў. Кто такие Александр Оскерко, Яков Гейштар, Купеть, Баневич, семейство Кондратович?

Каліноўскі. Названых мне асобаў ня ведаю.

Шалгуноў. Назовите адреса ваших явочных квартир в Вильно.

Каліноўскі. Кватэр наймаў некалькі, але ні адна з іх не была явочнай.

Шалгуноў. Хозяева квартир?..

Каліноўскі. Грыгатовіч Юзэфа. Ад яе я пераехаў у дом Кельчэўскай. Потым зехаў у Гародню. Вярнуўшыся зноў у Вільню, начаваў у Дзюлёрана, Малахоўскага, Сухадольскага, пасля наняў кватэру за касцёлам святаго Пятра, адраса ня памятаю, адтуль пераехаў у гатэль Пузіно, а затым і на апошняю кватэру ў будынку цяперашняй гімназіі. Іншых мясьцінаў для хованак я ня меў і ніякіх знаёмстваў у Вільні ў мяне не было.

Шалгуноў. Ваши вопросы, господа члены комиссии?

Сямён аў. Как часто вы выходили из дому?

Каліноўскі. Выходзіў штодзень, бавіў час на прагулках, заходзіў абедцаў у розныя гатэлі, апошнім часам харчаваўся ў Палянскага на Нямецкай вуліцы.

Гогель. Выходит, вы не знали о розыскании вас полицией?

Каліноўскі. Наадварот, выдатна ведаў.

Гогель. И то правда, что вы любили прогулки у дворца губернатора?

Каліноўскі. А што тут незвычайнага? Затое я ў твар ведаў ня толькі вышэйшых чыноў жандармерыі, але і многіх шпегаў, а з паліцмайстараў Вільні, як выхаваны чалавек, вітаўся лёгкім кіўком галавы, хоць ён мяне і ня ведаў.

Шалгуноў. Любопытно, это была бравада шляхтича или осознанная игра со смертью в кошки-мышки?

Каліноўскі. Кіньце вы, палкоўнік. Я проста ведаў элементарнае — воўк ніколі не бярэ ахвяру каля сваёй бярогі, а калі дакладней, то не ўяўляе яе паблізу бярогі.

Шалгуноў. И последний на сегодня вопрос, только откровенно: вы могли бы при встрече убить генерал-губернатора Муравьёва?

Каліноўскі. Не. Гэту цяжкую работу ў нас выконвалі толькі кінжалышчыкі і толькі па прысуду Трыбунала. Індывідуальныя пазасудовыя расправы — ня наш метады.

Шалгуноў звоніць у званок. Зьяўляецца Паліцмайстар і выводзіць Каліноўскага.

(...)

V

Кабінет генерал-губернатара. Перад незадаволеным яго высока-правасхадзіцельствам палкоўнікі Шалгуноў і Лосеў стаяць навяццяжку, як радавыя перад разгневаным фельдфебелем.

Мураўёў. Что значит — никаких надежд?! Что значит — уклоняется от ответов на вопросы?! Что значит — не помнит фамилий сообщников?! Я должен знать все без исключений... и не о нем! Плевать я хотел лично на него. И его должности, и его инструкции мне и без вас известны! Если он умалчивает о сообщниках и дурачит вас тем, что мы знаем, принудете его назвать, изложить, раскрыть мотивы возмущения целого края. Я понимаю Польшу, но

здесь же православная Северо-Западная Россия! Раскройте мне основания, повод к бунту, причины появившихся возможностей к взрыву гигантского масштаба, и опять же не в Польше, а здесь, на территории давно усмирленного и до недавних пор покорного быдла! Этого ждет от нас его императорское величество! Россия ждет! Пропади бы они пропадом, в конце концов, все его соратники и помощники, если бы они не были мне нужны!.. Если бы именно этим не интересовался августейший монарх!..

Л о с е ъ (*ператыняе*). Клянусь вам — назовет!

М у р а ъ ё ъ. Не клянитесь, полковник!.. Назовет он их или не назовет! В конце концов я и так загоню их если не на эшафот, так в Сибирь. Сети мои будут мелкочейсты! Всех выужу, и ни одной даже мелкой рыбешке не удастся, ускользнуть в Европу. Но мне еще нужны методы их конспирации, структура революционных организаций, их штабы, центры, явки, печатни, редакции, практика подготовки профессиональных мятежников, связи с российскими революционными демократами, не говоря уже о польских, а теперь еще французских и английских. Империя, его императорское величество, мы, его опора и надежда, нуждаемся в науке побеждать непокорные народы нашей вотчины и дедины на основании практики благоприобретенной на Кавказе и здесь, в Польше и Северо-Западном крае. Или она не империя, а мы не ее опора! Калиновский не только практик, но и теоретик революции. Ему удалось то, к чему призывал «Колокол» Герцена и Чернышевский с Добролюбовым. Нас спас только извечный российский шовинизм в отношении к народам окраинным и то, что наша чернь удержалась от великой смуты. Этот местный вождь-предводитель многое знает не понаслышке. И меня интересует его мнение о причинах возмущения в Северо-Западном крае, о польской проблеме, о причинах поражения обоих восстаний — сегодня мы уже можем говорить об этом, как о свершившемся факте. Мне интересны и необходимы соображения Калиновского на развитие событий в будущем. Разговорите его на эти темы хоть под протокол, хоть без протокола, хоть за чашкой кофе, хоть вырвите вместе с языком, но оставьте ему хотя бы столько сил и здоровья, что бы нам не нести его к виселице. Или вы его разговорите на означенные темы и сюжеты, или вы, господин Шелгунов, не следователь по особо важным делам, а вы, господин Лосев, не жандармский штаб-офицер, а гувернантка!..

Л о с е ъ. Ваше высокопревосходительство, я помогу Павлу Никоноровичу. Калиновский кроме всего прочего назовет поименно даже тех, о ком сам никогда не слышал.

М у р а ъ ё ъ (*саркастична*). Будьте уж так любезны, Александр Михалыч. (*Жорстка.*) У меня нет времени отодвигать его казнь даже на полторы-две недели. (*Глядзіць на партрэт Аляксандра II.*) Его величество ждет и торопит. Они полагают, что смерть кумира черни содрогнет этот край до основания и приведет из лесу мужика с повинной, после чего в неограниченном количестве его необходимо будет спровадить в сибирские рудники и копальни вместе с домочадцами.

Около сорока лет тому я замирил и преобразовал этот проклятый край, будучи на службе августейшего монарха Николая I в качестве вице-губернатора в Витебске, а затем губернатора в Могилеве и Гродно. Я тогда предложил, а император издал ряд указов, которые на десятилетия перевернули вверх тормашками всю местную гражданскую жизнь. И белорусы стали забывать, кто и что они есть на самом деле. Я предложил императору закрыть Виленский университет, который был рассадником просвещенного национализма аборигенов, отменить на Белой Руси и в Литве действие Статута Великого княжества Литовского, Русского и Жамойтского 1588 года и подчинить белорусские и литовские земли юрисдикции общероссийских законов. Я упразднил Брест-

скую церковную унию, присоединив униатскую церковь к православной. При мне русский чиновник, русская школа и русский поп сделали здесь гораздо больше, чем суворовская пуля-дура и штык-молодец. В итоге аборигены почти забыли не только какого они роду-племени, но и свой идиотский диалект.

Я уже не молод, я почти стар, и священный мой долг перед Россией и ее цесарем в том, чтобы теперь уже в последний раз через такое сито просеять относительно просвещенную часть населения этого опасного края, чтобы в нем не осталось и следа даже от маломальского проблеска национального духа и интеллекта вообще.

Ш а л г у н о ў. Ваше высокопревосходительство, дорогой и высокочтимый наш покровитель и защитник, мы желаем вам долгих лета и исполнения всех ваших в высшей степени благородных намерений на благо нашего любимого, могучего и непобедимого Отечества!

Л о с е ў. А мы свой долг исполним с честью!

М у р а ў ё ў. Благодарю и надеюсь господу. (*Устае з-за стала.*) И вот еще что... К городскому полицмейстеру обратилась, как он сказал, некая вдова, дворянка Ядвига Мокрицкая, известная в Вильно филантропка, оказывающая свое сочувствие и посильное вспомоществование всякому, попавшему в беду человеку. Посулила полицмейстеру энную сумму денег, только бы он устроил ей протекцию на встречу или хотя бы на передачу несчастному смертнику Калиновскому пару чистого белья, мыла и прочее. Заикнулась и о желании свидания с арестованной Марией Ямонт. (*Лосеву.*) Вам ничего не говорит имя этой филантропки.

Л о с е ў. Почему же не говорит. Ядвига Мокрицкая действительно добрая душа и истая христианка, и интерес ее к смертнику Калиновскому был бы естественным, если бы она не доводилась родной сестрой матери Марии Ямонт — невесты Калиновского.

М у р а ў ё ў. Вот как! Я, разумеется, не знал столь пикантных деталей, но посоветовал полицмейстеру, обеспечивающему охрану Калиновского, не только устроить свидание Мокрицкой с арестантом, но и наладить переписку последнего с невестой. Вас же, Александр Михальч, прошу создать невесте такие условия, известия о которых предельно бы угнетали или даже потрясли жениха.

Л о с е ў. Понял, ваше высокопревосходительство!

М у р а ў ё ў. С перепиской жениха и невесты я буду знакомить не только вас, Александр Михальч, но и Особую следственную комиссию в лице уважаемого Павла Никонорича.

Ш а л г у н о ў. Спасибо, ваше высокопревосходительство.

М у р а ў ё ў. Что касаясь полицмейстера, он будет брать за свои услуги умеренную мзду, дабы прослыть в городе сочувствующим арестантам и привлечь к своей особе иных «филантропов». Следствию будет полезно, а полицмейстеру заработочно... Не правда ли?

Л о с е ў (*у захапленні*). Гениально!..

З а с л о н а.

Дзея другая

VI

К а л і н о ў с к і на турэмным ложку ці то сьпіць, ці то ў забыцьці. Дзьверы вязьніцы адчыняюцца і П а л і ц м а й с т а р прапускае перад сабою Ядвігу М а к р ы ц к у ю — немаладую, элегантна апранутую жанчыну з вузельчыкам у руках. Сам спыняецца каля дзьвярэй, а Макрыцкая нетаропка падыходзіць да ложка, углядаецца

ў твар вязня. Той расплюшчвае вочы, цяжка садзіцца, здзіўлена глядзіць на наведвальніцу.

Макрыцкая. Маё табе шанаваньне, сыноч...

Каліноўскі *(бы ачнуўшыся)*. Даруйце, цётхна Ядзя, я мог уявіць у гэтай мясціне каго заўгодна, толькі не вас.

Макрыцкая. Выходзіць, ты ня рады мне... А я па боскай, міласэрнай справе да цябе, як і да іншых вязняў. Дазволілі добрыя людзі грабеньчык табе перадаць, мыла, пару новай бялізны. *(Аддае вузельчык.)*

Каліноўскі. Шчыры дзякуй. Відаць, у хуткім часе будзе дарэчы пераапрануцца ў чыстае і белае...

Макрыцкая *(разумее падтэкст, але хавае гэта)*. Я і люстэрка прынесла. Як жа маладому без люстэрка.

Каліноўскі. Сапраўды. У белае-белае апрануся, прычашуся, у люстэрка агледжуся ды й прадстану прыгажунцом перад натоўпам на Лукішках...

Макрыцкая *(хрысьціцца)*. Хай Бог сцеражэ і збавіць. І люстэрка я табе зусім ня дзеля разьвітання з самім сабою прынесла. *(Паліцмайстару.)* Добры чалавек, пакінь ты мяне на хвіліну-другую, ці ж я табе не аддзячу, а справа ў нас сямейная, гаворка інтымная... Самі ж ведаеце, ад нявесты я да жаніха прыйшла...

Паліцмайстар мнецца, але выходзіць, а Макрыцкая прычыняе дзьверы.

Каліноўскі. Знайшлі добрага чалавека.

Макрыцкая *(напаўголаса)*. Усе яны дабрэюць і харашэюць, як добра зафундзіш. Ад Марыські я, сыноч. Кланяецца яна табе, цалуе горача, абдымае моцна, зычыць цярпеньня і надзеі на лепшае.

Каліноўскі *(ускоквае з ложка)*. Вы і ў яе былі? З ім? *(Ківае на дзьверы.)*

Макрыцкая. Была! Гэта ж яна, ластавачка наша, і люстэрка табе прыслала. Каб ты праз сваё ды ў яе акенца зайчыкаў пускаў. То і будзе знак ёй, што ты тут побач і... жывы. Вязніцы вашы праз двор. І сьлевы касьцельныя, як яна кажа, і музыка аргана — на двух падарунак ад Бога. Моліцца яна і за цябе, і за сябе, і днём, і ўночы. У хуткім часе пісьмо табе перадасыць. І ты ёй напішы.

Каліноўскі. Як яна там, наогул...

Макрыцкая. Каб не паўку ды есьці што людскае давалі, то з божай помаччу як-небудзь перабілася б, а то ж адным селядцом кормяць, а піць і глытка не даюць. *(Прыцішае голас, зірнуўшы на дзьверы.)* Дабіваюцца на допытках гіцлі, каб усіх урадоўцаў твайго жонду, што ў бацькоўскіх пакоях засядалі, паіменна назвала.

Каліноўскі. А Юзаф, сёстры, бацькі Марыські — як і дзе?!

Макрыцкая. Юзафа да катаргі прысудзілі, бацькоў і сясьцёр — у Табольскую губерню на пасяленьне. Ну, а ты як тут, сыноч?..

Каліноўскі *(доўга глядзіць у закратаванае акно)*. Зайздросьчу свабодзе нават той вунь, што ходзіць па сьнезе, вароны, якую бачу са свайго акна...

Уваходзіць Паліцмайстар.

Паліцмайстар. Свидание окончено!..

Макрыцкая пасьпешліва разьвітаецца. Паліцмайстар паказвае ёй на дзьверы і сам выходзіць сьледам.

Каліноўскі *(сам сабе)*. Спатканьне! Магчымасьць перапіскі! І Марыську, і мяне адначасова пазбаўляюць ежы і вады! Нешта тут ня так. Ці не патыхае ад інтрыгі правакацыяй?.. Ня дай Бог, калі яны ўблытаюць у маю справу і Марыську. *(Здымае чаравік, выціскае абцасам шыбу ў акне, вынімае з кішэні люстэрка, разачаравана.)* Які ж зайчык бяз сонейка... *(Кладзе люстэрка на падваконьне. Чуе за акном выразны піск сініцы, выварочвае кішэню, збірае крошкі хлеба, высьпае)*

іх птушцы, назірае, захапляецца жывой істотай і ня чуе, як у вязьніцу ўваходзіць Фавелін — малады прыгожы сотнік у зімовай форме афіцэра Атаманскага казацкага палка, бачыць занятага справаю вязьня і спыняецца каля дзьвярэй. Яго цікавіць і кранае занятак зьявольнага. З суседняга храма ў вязьніцу даносіцца ўрачыстае гучаньне аргана, касьцельныя сьпевы. Каліноўскі не адрываецца ад шыбы акна, а казак чакае, слухае, не адгукаецца.)

К а л і н о ў с к і (сам сабе, калі музыка і сьпевы заціхаюць). Сьпевы і музыка аргана — на двух падарунак ад Бога...

Ф а в е л і н. Казалось бы, у чловека уже отняли все, что смогли, заживо хоронят в этих холодных острожских «мурах», вырваться из которых уже нет никакой надежды, а человек все равно борется за жизнь, ищет возможность наполнить содержанием свое существование, хотя бы тонкой нитью связаться с миром, не порывать связи с ним хоть через творение Божье — синицу и небесную музыку органа...

К а л і н о ў с к і. Сказал философ в чине сотника Атаманского казачьего полка...

Ф а в е л і н. Какой там философ, я всего лишь врач по особой просьбе его высокопревосходительства «ярыги», осуществляющий врачебную опеку над особо опасными государственными преступниками. Рад познакомиться. (Паддае руку.) Фавелин...

К а л і н о ў с к і (паціскаючы руку). Калиновский...

Ф а в е л і н. Искренне рад.

К а л і н о ў с к і. Позвольте полюбопытствовать — это какое же высокопревосходительство в чине «ярыги» проявило обо мне столь нежную заботу?

Ф а в е л і н. Ярыга по нашему — это жулик, лжец, крутель, шельма, пропойца, беспутный человек, казнокрад. Российская интеллигенция, разумеется, — подлинная называет его еще «двуликим янусом», «переодетым мясником», «монголо», «калмыком», «рыцарем веревки» и просто вешателем.

К а л і н о ў с к і. Понял. Спасибо. Судя по вашей откровенности, вы тоже причисляете себя к российской интеллигенции?

Ф а в е л і н. Естественно — причисляю, но от чувства стыда избавиться не могу.

К а л і н о ў с к і. Что же так?..

Ф а в е л і н. Вы же знаете нашу российскую интеллигенцию. Она сентиментальна и плаксива. Она скорбит и хнычет о несчастьях и бедах всего человечества. Она полна решимости объединить и спасти все славянство мира. Она читает «Современник» и «Колокол», боготворит Чернышевского и Добролюбова, молится на Радищева и прочих антикрепостников, в ужасе прижимается к обочине дороги, по которой мчится Русь-тройка с проходимцем на облучке, убивает царей, сдается на милость уцелевшим самодержцам и бредет пешком в Сибирь-матушку. Но больше всего она скорбит и сочувствует угнетенным народам окраин империи. Это ее вечная и самая глубокая скорбь — вина неискупленная. Но стоит только этим несчастным народам в образе Чечни, Польши, Литвы или Белой Руси, именуемой Северо-Западным краем, восстать против российского деспотизма за свою волю, свободу и неподлежность, как наша сердобольная, гуманная, сентиментальная, просвещенная и даже революционно-демократическая интеллигенция всех мастей и оттенков объединяется в одном порыве и, превратившись в монстра, в шовинистическом угаре становится идеологической опорой карательных бригад, дивизий и полков. В ее устах восставшие народы не народы, а бандформирования, шайки, террористы, заслуживающие быть стертыми с лица земли, перевешанными, расстрелянными, замоченными, поднятыми на штыки и пики от младенца до старца.

Русская интеллигенция совсем недавно отрукоплекскала двадцатилетней победоносной войне на уничтожение кавказских народов. Сегодня она в едином порыве рукоплещет палачам Польши, Белой Руси и Литвы. Виват! Империя зла и насилия спасена! Герцен, на которого молились многие, оказался не прав. Победила доблестная Российская армия, что не пожалела живота своего в борьбе за Веру, Царя и Отечество. Виват!..

Как же мне, русскому интеллигенту, не устыдиться этого позора?! Вы, именуемый в тюремных списках главным распорядителем восстания, хотя бы знаете, какая по численности российско-татарская орда разрушает ваши города и веси, выжигает леса и хлебные поля, пленит и многотысячными загонами уводит в рабство?.. Доподлинно вы знать не можете. Так я вам доложу! Под рукой у ярыги Муравьева 6 армейских бригад, 13 пехотных, кавалерийских, полевых артиллерийских, конно-артиллерийских, казачьих дивизий, 34 особых резервных полка и 24 батальона, в названиях которых в Беларуси представлены почти все города России.

Куда же мне свои глаза девать. И вы правильно делаете, что не доверяете мне. Мы теперь на столетия для здешнего народа ярыги, вешатели, палачи и больше никто!

К а л і н о ў с к і. Стыдитесь и служите ярыге?..

Ф а в е л і н. Не обижайте меня, Константин Семенович! Приняв клятву Гиппократу, я служу только людям в несчастьи. Я и вам готов помочь.

К а л і н о ў с к і. Спасибо. Стоит ли лечить того, кого не сегодня, так завтра повесят или расстреляют.

Ф а в е л і н. Как раз мне поставлена задача вылечить, поднять вас после истязаний голодом. Вы им нужны как живой архив. Они боятся, что вы все унесете с собой. Мне приказано восстановить ваш жизненный ресурс, чтобы они могли оставить вам ровно столько сил и здоровья, чтобы вы сами дошли до эшафота. Это сказал ярыга. А он слов на ветер не бросает. Лосев со своими опричниками вас будут истязать, я — лечить. Позвольте же мне хоть из уважения и сочувствия к вам и вашей революции помочь вам тем, что в моих силах. Я же имею обязанности не только перед Гиппократом, но и господом Богом. Должна же, черт меня подери, быть в этом гнусном мире хоть какая-то правда и справедливость.

К а л і н о ў с к і. Наше общение столь мимолетно, а возможная просьба об услуге могла бы быть столь значительна и ответственна, что я, право же, пока должен умолчать о ней.

Ф а в е л і н. Но почему, если я раскрываю вам свою душу, можно сказать, нараспашку?

К а л і н о ў с к і. Во-первых, всякая душа — потемки. Во-вторых, друзья не раз говорили мне и не безоснований о том, что я нередко доверял тем, кто предавал меня, как говорится, с потрохами.

Ф а в е л і н. Не понимаю! Вы же рассчитывали вместе с поляками поднять на борьбу с самодержавием и русский народ, почему же вы не можете поверить, довериться хоть одному русскому?! И не солдату, не казаку, а человеку самой гуманной профессии. В ваших отрядах в качестве командиров десятки русских офицеров. И вы им доверяете! И они вас не предадут и не обманывают. Они и сегодня после фактически разгромленного восстания не хуже вашего держатся на допросах. И их, так же как и вас, морят голодом. Кстати о голоде... Вас уже с сегодняшнего дня начнут кормить, точнее, выводить из голодовки под моим присмотром, скорее всего, для того, чтобы потом допрашивать с пристрастием или... повесить. Простите. Я об этом так откровенно только потому, что, скорее всего, мне придется констатировать вашу смерть. И я закрою вам глаза. Простите!..

Каліноўскі. Даже если вы провокатор, у меня есть к вам одно, так сказать, встречное предложение.

Фавелін. Спасибо! Я весь внимание...

Каліноўскі. Вы докладываете Лосеву или кто у вас там, что я не только не приму от вас пищу, но и объявлю сухую голодовку и готов держать ее до смерти, если тюремщики не прекратят истязания голодом моей невесты Марии Ямонт.

Фавелін. Ямонт?!

Каліноўскі. Чтобы убедиться, что мои условия приняты, а Мария Ямонт выведена из принудительного голодания, я требую свидания с ней или, в худшем случае, собственноручного ее письменного уведомления о прекращении истязаний голодом, переданного через вас.

Фавелін. Только и всего?

Каліноўскі. Нет, это еще не все! В записке Марии Ямонт последняя фраза должна звучать так: «Я поняла, что полицмейстер не только взяточник, но и провокатор».

Фавелін. Я согласен. Но у меня к вам единственный вопрос.

Каліноўскі. Пожалуйста.

Фавелін (*вельмі ўсхвалявана*). У Марии Ямонт есть сестра Людвика... Людочка?.. Впрочем, можете и не отвечать. Я сам скажу вам: если Людвика сестра Марии... Мариськи, то это та самая Людвика-Людочка, в которую был безнадежно влюблен русский доктор Фавелин. Но то ли родители, то ли подпольная организация запретили Людвике-Людочке встречаться со мной. Но это грустное обстоятельство не помешало мне через Людвигу передавать медикаменты для ваших подпольных лечебниц. Не думаю, чтобы вы об этом не слышали.

Каліноўскі. Простите меня, я об этом слышал. И сейчас думаю, что при добрых стечениях обстоятельств белорусский главный мятежник вполне мог бы породниться с настоящим русским интеллигентом. И за лекарства спасибо!

Фавелін (*падае руку Каліноўскаму*). До встречи, Константин Семенович! (*Бярэ пад казырок.*) Честь имею! (*Выходзіць.*)

Сцэна зацямяецца і зноў асьвятляецца. Гучыць жалобная музыка аргана і песнапеньне. Відаць, некага адпяваюць у касцёле.

VII

Тая ж вязьніца. На ложку, засланым коўдрай, на невялікай падушцы пад галавою ляжыць бледны, схуднелы, хворы Каліноўскі. Уваходзіць Фавелін у добрым настроі.

Фавелін (*з парoga*). Доброе утро, Константин Семенович! И вы в этом сейчас убедитесь. Но прежде всего, как мы себя чувствуем?

Каліноўскі. Спасибо — сносно. На собственном опыте убедился в справедливости библейских слов: или мы едим, то ничего не приобретаем, или мы не едим, то ничего не теряем.

Фавелін. Прекрасно. Но голодовку будем заканчивать. Лосев страшно боится, что вы решили умереть без его помощи, а невесту вашу Марыську уже сегодня кормили по-людски — селедку отменили, а воды, и даже кипяченой, дали столько, сколько я велел. Точнее, я ее сам поил. И мне показалось, что она меня узнала. Полагаю, что она... (*Выймае з кішэні канверт. Каліноўскі рэзка ўстае з ложка. Ад падзення яго ўтрымлівае Фавелін і ўсаджвае на ложка.*) Никаких резких движений! Никаких!..

Каліноўскі (*прачытаўшы запіску, радасна*). Они прекратили допросы и высылают ее в Тобольскую губернию, туда, куда и родителей. А Людвигу вывезли на Рязанщину... Марыська об этом пишет...

Фавелін. Спасибо вам. Я счастлив, что Людочка жива... И еще одна новость с добрым утром — у Лосева я добился для вас ежедневной прогулки на четверть часа. Марыське шепнул, что сейчас вас выведу. Кстати, ее окно первое слева на втором этаже.

Каліноўскі таропка намацавае на падаконьніку люстэрка і запускае «зайчыка». У вязьніцы на сьцяне зьяўляецца «зайчык» Марыські. Каліноўскі абпіраецца на Фавеліна, каб разам выйсьці на турэмны дворык казьцёламі. Але ў вязьніцу ўваходзяць Шалгуноў, Сямёнаў і Гогель са сваімі здзікамі.

Шалгуноў. Вы куда?

Фавелін. На прогулку, ваше благородие!

Шалгуноў. Никаких прогулок! Пусть он садится или ложится — продолжим допрос.

Фавелін. Категорически возражаю как врач. Подсудимый не выведен из сухой голодовки.

Гогель. Вот мы его и выведем!

Каліноўскі кладзецца на ложак.

(...)

VIII

Пакой Асобай сьледчай камісіі. У крэслах, што стаяць перад сталом, — Шалгуноў і Лосеў. Шалгуноў закурвае, частуе папяросай Лосева, дае яму прыкурыць ад сваёй запалкі.

Лосеў (*у працяг гаворкі*). Потом говорят, Калиновский признал, что с его арестованием мятеж неминуемо угаснет...

Шалгуноў. Да, он сделал такой вывод.

Лосеў. Это мне приятно, Павел Никонорович. Как-никак, а он мой крестник. Ой, походил я за ним, походил...

Шалгуноў. Поймать, Александр Михалыч, — это только полдела. А общаться с ним, что железные бобы есть.

Лосеў. Оставьте надежды, коллега. Ничего вы от него не добьетесь.

Шалгуноў. Вы так считаете?

Лосеў. Интуиция подсказывает...

Шалгуноў. У вас — интуиция, а у меня — приказ...

Лосеў. Да, хотел спросить. Говорят, его императорское величество недовольны широкой оглаской казней, экзекуций и вообще бесчинств усмирителей в здешних местах по причине использования этих фактов Англией и Францией против России?

Шалгуноў. Не слышал, что говорят, но думаю, что это именно так. Европа — она и есть Европа...

Лосеў. А еще говорят, что его высокопревосходительство генерал-губернатор весьма раздражен сдерживанием широкой огласки террора и торопится нагнать на аборигенов еще больше страха.

Шалгуноў. Если дела обстоят именно так, как вы говорите, то поведение его высокопревосходительства весьма логично.

Лосеў. Ис Калиновским торопит?..

Шалгуноў. Как вам сказать...

Нечакана ўваходзіць Мураўёў. Шалгуноў і Лосеў ускокваюць з крэслаў.

Лосеў і Шалгуноў (*амаль сінхронна*). Здравія жэлаем, ваше высокапрэвосходзіцельства!..

Мураўёў па-таварыску падае руку аднаму, потым другому.

Мураўёў. Садзіцеся, господа офіцеры. (*Паказвае на крэслы.*) А я на время займу место председателя Особой комиссии. (*Сядае за стол Шалгунова, гартае следчую справу.*) Может, у Павла Никонорича, как следователя, появится ко мне некая ревность профессионала, и он в конце концов представит мне, а я представлю полевому суду материалы дела на главного мятежника.

Шалгуноў (*разгублена, перапалохана*). Затягиваем с представлением, ваше высокопревосходительство, единственно в надежде исторгнуть из него искомое и, так сказать, необходимое.

Мураўёў (*Лосеву*). А вы, Александр Михалыч, что так загадочно улыбаетесь?

Лосеў. Я полагаю, ваше высокопревосходительство, что имеются основания оставить всякие надежды.

Мураўёў. Ответственное заявление моему высокопревосходительству. (*Шалгунову.*) Полковник Лосев за сутки до ареста Калиновского предупреждал или хотел убедить меня, что это, мол, вам не беглый казак-разбойник Стенька и не мужлан Емелька. А как он вам показался, Павел Никонорич? Вы ведь не менее проницательны за Александра Михалыча...

Шалгуноў. Я думаю, полковник Лосев, как профессионал высокого класса, не далек от истины, определяя личность преступника: петербургское образование, притом — юридическое, европейские связи с опаснейшими для России лицами и одержимость хотя и не трон российский занять, но дать свободу и независимость от России не только Польше, но и Северо-Западному краю в сочетании с высокими организаторскими способностями и писательским талантом...

Мураўёў (*перапьяняючы*). Ну, допустим, что Стенька с Емелькой тоже грамоты писали...

Шалгуноў. Позволю себе заметить, ваше высокопревосходительство, что грамоты Стеньки и Емельки ни в какое сравнение не идут с инструкциями, приказами, манифестами и политической публицистикой с теоретическими разработками освободительной войны, принадлежащими Калиновскому. Он — мыслитель, публицист божьей милостью, первый настоящий национальный белорусский политический деятель!..

Лосеў. Ваше высокопревосходительство, я действительно из лучших побуждений обещал вам высказать свое мнение об этой неординарной фигуре, как бы мы ее ни воспринимали.

Мураўёў. Извольте...

Лосеў. Еще в Петербургском университете, где он верховодил в землячестве поляков, белорусов и литовцев, его называли красным апостолом. Это человек удивительных способностей действовать скрытно, осмотрительно, осторожно и в то же время смело и дерзко. Меняя свою внешность в зависимости от обстоятельств, он, имея кандидатскую степень, не гнушался любой работы, дабы быть ближе к чернолюду, к мужицкой среде.

Шалгуноў. Да, ваше высокопревосходительство, это, пожалуй, один из законченных, принципиальных хлопоманов. И теперь, в неволе, он верит, что только «мужицкие плечи» поднимут Беларусь, Литву и Польшу. Допрошенные нами иные преступники, близкие к Калиновскому, в один голос отмечают, что он возвышался над другими не только самым высоким положением в Национальном правительстве, и какое занимал в революционной организации, сколько как человек чести, справедливости, мужества и высокой силы характера.

Лосеў. Его не сломил длительный голод. Более того, после принудительного голода он объявил добровольную сухую голодовку и готов был умереть и, пожалуй, умер бы, если бы мы не прекратили экзекуции над его невестой.

Шалгуноў. Это на него похоже. Как утверждал один из арестованных, «Каліноўскі быў адным з найшляхетнейшых» людей Белой Руси: образованный, чистый, полный внешнего благородства, разума и добропорядочности.

Лосеў. Отсюда и авторитет, и влияние на самые широкие слои населения края.

Шалгуноў. Он бесспорно предан своему делу. Человека этого нельзя ни испугать, ни сбить с толку. Красивая фигура, но искривленная чужими, не нашими влияниями...

Мураўёў. Я не понимаю вас, господа! Так нам что, при жизни памятник поставит этому рыцарю с вашей подачи?!

Шалгуноў. При нашей жизни, ваше высокопревосходительство, мы с вами, разумеется, повесим или расстреляем его. Но, не дай Бог, если даже в самой отдаленной перспективе Беларусь, Литва и Польша отложатся от Российской империи, Калиновскому будет воздвигнут такой достойной величины монумент, а в сердцах своих соотечественников он займет такое место, о каком сегодня мы и помышлять не можем.

Мураўёў. До вашей мрачной перспективы Россия сделает все ей доступное, чтобы в глазах аборигенов их национальный герой, их рыцарь свободы превратился в монстра, людоеда, кровожадного вампира-демагога, презренного католика, польскую креатуру на славянско-православном Северо-Западе России. Его русифицированные соотечественники будут пугать им своих детей как дьяволом, если имя его совсем не сотрется из их памяти, что было бы предпочтительнее. Или вы подумали, что у Муравьева-вешателя в той самой вашей пугающей перспективе не будет последователей?!

А теперь (*устае з-за стала*) вы, Александр Михалыч, нас покиньте, а я вместе с Павлом Никаноричем подивлюсь на новоявленного апостола...

Адказыраўшы, Лосеў выходзіць. Мураўёў хаваецца за парцьеру. Шалгуноў займае сваё месца, звоніць у званок. Уваходзяць і садзяцца за свае сталы Сямён і Гогель. Паліцмайстар прыводзіць Каліноўскага і становіцца вартаўніком за яго сьпінаю.

Каліноўскі (*добразычліва*). Добрага вам дня, панове члены і старшыня Асобай камісіі.

Шалгуноў (*незадаволена*). Господа члены комиссии, не будем мельчить в вопросах... Ваши саратники, подследственный, утверждают, что от августа 1863 года до арестования вы были живым духом кровавой литовской демократии, ее догорания.

Каліноўскі. Я ня стаў бы ні папличнікам, ні вам пярэчыць.

Шалгуноў. Вы имели все возможности скрыться из Вильно...

Каліноўскі. Мог, але ніколі не дапускаў думкі пра гэта, бо лічыў сваім абавязкам — як быў першым змоўшчыкам, так стану апошняй ахвярай Мураўёва.

Шалгуноў. Правда ли то, что вы, сами преследуемы, присутствовали на каждой казни на Лукишках?

Каліноўскі. Меў чалавечы абавязак жывым разьвітацца з яшчэ жывымі маімі сябрамі і папличнікамі. Кожны барацьбіт добра ведае, што нядрэмныя маскоўскія мучыцелі схопяць яшчэ тысячы іншых ахвяраў, не палохавецца, а са спакойным, смелым чалом чакае цярновага вянца, пад які з гордасьцю

падставіць галаву, і выратаванню скрываўленай маці, як вернае дзіця, прысьвяціць сваё жыццё. Колькі ж было ў нас высокіх прыкладаў такога роду, колькі ж разоў, гледзячы на экзекуцыі, мы былі прасякнутыя любоўю і захапленнем сьвятым спакоем і годнасьцю пакутнікаў, якія радаваліся, што ім выпадае памерці за свабоду Айчыны! Хто ж забудзе гераічную сьмерць Мечыслава Дарманоўскага, Ігната Здановіча, Цігуса Далёўскага, Яна Банькоўскага, Людвіка Сухадольскага, Зыгмунта Падлеўскага, Зыгмунта Серакоўскага, Юзафа і Аляксандра Райкоўскіх, Карла Сіповіча, Юзафа Яблонскага...

Ш а л г у н о ў. Хватит, Калиновский! Всех не перечислите.

К а л і н о ў с к і. Усіх памеціць гісторыя — я маю на ўвазе ня толькі героў, але і іх катаў.

Ш а л г у н о ў. Вы, вядома, размышлялі о причинах поражения мятежа как в Польше, так и здесь в Белорусско-Литовской провинции?..

К а л і н о ў с к і. Гэта было не апошнім прадметам маіх роздумаў. Калі паўстаньне зробленае пад добрую пару, яно ўзрушае і ажыўляе народ, ня ў час — марнуе сілы кожнага, аслабляе... дый разводзіць страх і няверу ў дзела нашае, у моц Божую.

Ш а л г у н о ў. Кто же вас торопил: Англия, Франция, Герцен ударил в колокол?..

К а л і н о ў с к і. Хваляваньні ў Царстве Польскім, што праяўляліся ў розных дэманстрацыях і пратэстах супраць расейскай тыраніі, не маглі ня мець уплыву на наш край. Выпрацаваная гісторыяй спагада ліцьвінаў і жамойтаў з часоў Вялікага Княства Літоўскага ўзмацніліся найбольш у часы гаспадараньня Расіі пасья падзелу Рэчы Паспалітай, перамагла ўсякія абставіны, супраціўныя паўстанню, і ліцьвіны з жамойтамі па прыкладу палякаў узяліся за вілы, косы ды сякеры. Узяліся нават не папярэджаньня Польшчай аб сваім выступленьні, ня кажучы ўжо пра нейкае ўзгадненьне.

Ш а л г у н о ў. Но почему же в таком случае...

К а л і н о ў с к і. У нас не было іншага выйсьця. Мы не маглі чакаць у баку нейкага іншага выпадку для свайго вызваленьня. У нас быў адзін даўні, каварны і магутны вораг — імперская Расія. Нагода надарылася і гэтага было дастаткова, каб мы выступілі.

Ш а л г у н о ў. Поляки какую ни на есть, а силу имели. А вы на что рассчитывали?

К а л і н о ў с к і. І палякі, і мы разьлічвалі на рускага мужыка, на расейскую інтэлігенцыю, на рускіх рэвалюцыянераў-дэмакратаў, на адну вызвольную рэвалюцыю ад царызму і дэспатызму ў Расіі, Польшчы і нашым краі.

Ш а л г у н о ў. Господин штабс-капитан, раскройте нам романтизм и наивность этого революционера-демократа его же цитатой.

С я м ё н а ў. *(зачытвае)*. «Народ московский содрогнется от нашей извечной обиды. Он свободным братом нашим, а не притеснителем быть хочет и ответственность перед потомками за нашу железную неволю решительно возложит на готовый пасть царизм».

К а л і н о ў с к і. І мы, і Польшча памыліліся ў рускім народзе. І ня толькі ў тым, што ён не падтрымаў нашай рэвалюцыі і сам у яе не ўключыўся. Пасьля многагадовай вынішчальнай вайны на Каўказе расіяне перанесьлі шавіністычную нянавісьць усіх сваіх слаёў грамадства з народаў непакорнага Каўказа на народы Польшчы, Беларусі і Літвы. Гэта была першая прычына нашай паразы. А другая, што вынікала з першай — гэта выкарыстаньне расейскай арміяй набытага вопыту генацыду супраць каўказскіх народаў і прыменена да нашых паўстаўшых народаў. Трэцюю ракавую прычыну паразы парадзіў Варшаўскі Цэнтральны нацыянальны камітэт, які адкінуў лозунг

Герцэна «земля крестьянам — самобытность окраинам», зацьвердзіў праграму аднаўленьня польскай дзяржавы ў межах былой Рэчы Паспалітай на 1772 год з уключэньнем у яе склад Літвы, Беларусі і Правабярэжнай Украіны. Па аналогіі з польскай праграмай нашыя планы на нацыянальнае вызваленьне Паўночна-Заходняга краю як ад Расіі, так і ад Польшчы выклікаў усё той жа шавіністычны шквал нават у асяродзі прагрэсіўнай расейскай грамадскасьці.

С я м ё н а ў. А вы ожидали чего-то иного?

К а л і н о ў с к і. Так, мы чакалі іншага.

Г о г е л ь. И кричали: «Польское дело — это наше дело, это дело свободы!»

К а л і н о ў с к і. Напачатку — крычалі. Пакуль не зразумелі, што не супалі ў нас з Польшчай ні канчатковыя мэты рэвалюцыі, ні спосабы дасягеньняў гэтых мэтаў. «Белая» польская партыя паноў-землеўладальнікаў аб'явіла шляхецкую рэвалюцыю. Мы, партыя «чырвоных» — сялянскую, народную. Убачыўшы нашу нязгоду з праграмай «белых», яны захапілі ў свае рукі кіраваньне паўстаньнем у нашым краі. Тады мы рашуча адмежаваліся ад іх і стварылі свой Нацыянальны ўрад. Я стаў ня толькі кіраўніком паўстаньня ва ўсіх губернях Паўночна-Заходняга краю, але і пільным вартавым інтарэсаў Беларусі і Літвы і найперш рупіўся пра тое, каб сродкі і сілы нашы зусім не ішлі на справу Царства Польскага. Мы пастанавілі за мэту...

Ш а л г у н о ў. ...воспользоваться разладом России с Польшей и сделать Северо-Западный край некоей свободной и назависимой республикой.

К а л і н о ў с к і. А чаму б і не, калі логіка нават вам гэта падказвае. «Зямля — сялянам, воля — правінцыям».

Ш а л г у н о ў. И весомое доказательство Западу на легкость торжества удачи провинции, которое станет одобрительным примером для крестьян соседних великорусских губерний?..

К а л і н о ў с к і. Вы ўсё цудоўна разумееце. Але тое, што мы напачатку рэвалюцыі сапраўды разьлічвалі на дапамогу Захаду, зусім не азначае, што я працаваў бы для Польшчы. Калі б з перамогай шляхецкай рэвалюцыі ў Польшчы ня дай Бог уваскрэсла б старое магнацтва з усімі шляхецкімі традыцыямі, я не дапусьціў бы магчымасьці ўцягнуць Беларусь і Літву ў гэты вір. Я не дапусьціў бы зьліцьця з Польшчай, пры якім потым ад яе нельга было б адлучыцца. Я бачыў Паўночна-Заходні край, нашу Літванію такой, якую можна было б ператварыць у дзяржаву з усеагульным ураўненьнем правоў і станаў. Я бачыў не канфэдэратыўную Польшчу і імперскую Расію! Я бачыў самастойную, незалежную Беларуска-Літоўскую дзяржаву. Я не адзін раз заяўляў, што дурным варшаўскім мазгаўням нельга давяраць лёс ліцьвінаў і жамойтаў. Тое ж самае я мог бы сказаць і пра маскоўскую кумку.

Г о г е л ь. И создать нечто похожее на Великое княжество Литовское, Русское и Жемойтское?.. Я правильно вас понял?

К а л і н о ў с к і. Вы разумнік, паручнік Гогель. І ўсё да драбніцы правільна зразумелі. Калі б мы нават не хацелі гэтага, усё роўна традыцыі ВКЛ жывуць і трывожаць ня толькі нас, але і вас. Кожнаму ліцьвіну і жамойту так абрыдла двухгаловая пярнатая пачвара, што яны гадоў сто мараць толькі пра Пагоню.

Ш а л г у н о ў. Вы действительно настойчиво проводили идею возвращения к чему-то подобному на ВКЛ, но насколько мне известно, имели в этом деле серьезных противников в среде петербургских столпов «Великого будования».

К а л і н о ў с к і. Гэта і прывяло мяне да думкі самому стаць на чале руху, чым валачыцца ў хвасьце пецярбуржскіх разумнікаў.

Ш а л г у н о ў. Еще вопросы к подследственному имеются?

Г о г е л ь. Какова была помощь восстанию нашей петербургской «Земли и воли»?

Каліноўскі. З яе боку нам — ніякай, мы ж ёй меліся паслаць друкарню, але вашы тут у Вільні яе перахапілі. Так што ніхто нікому не завінаваціўся.

Сямёнаў. Ваше отношэне как католика к православию?

Каліноўскі. Звычайнае, нармальнае, талерантнае. Што да праваслаўя расейскага, то разглядаю яго толькі ў цеснай сувязі з самадзяржаўем, з царызмам, з агрэсіўнасцю.

Шалгуноў. Сегодня Особая следственная комиссия по вашему делу, видимо, закончит свою работу. Не имеете ли на кого из членов комиссии объявить претензии или подозрения?

Каліноўскі. Прад'яўляць камісіі прэтэнзіі і падазрэньні лічу бессэнсоўным. Але ўлічваючы абяцаньне вашага блалародзія дадаць да маёй тэзы аб трох эпохах высьпяваньня сацыяльнай і нацыянальнай рэвалюцыі сваю чацьвертую эпоху, быў бы рады ўзбагаціцца ўноскам вашага блалародзія ў рэвалюцыйную тэорыю.

Шалгуноў (*ледзьве стрымліваючыся, злосна і зьедліва*). Четвертая, так называемая, эпоха, уважаемый,— это эпоха умиротворения края после разгрома ваших шаек и бандформирований и создания надлежащих условий для полного и окончательного слияния Белорусско-Литовского, а точнее, Северо-Западного края с Россией для, разумеется, доставления счастья здешнему народу!

Каліноўскі. Калі б ваша блалародзіе было такім жа цярплівым і карэктным, як і падчас нашага дыспуту ў маёй вязьніцы, то я заўважыў бы, што не зьяўляюся супраціўнікам шчасьця народнага, не супраціўнік я і Расіі, калі яна дабра майму народу жадае, але супраціўнік тых бядотаў і гвалту, якія зноў могуць авалодаць краем нашым няшчасным. А таму, калі лёс кідае нас у становішча, што мы павінны зрадніцца з Расіяю, я лічу са свайго боку абавязкам заявіць некалькі слоў у гэтых адносінах, каб пазьбегнуць многіх лішніх ахвяраў пры нараджэньні новага строю грамадскага ў Літве і на Беларусі.

Хто мяркуе, што Расія лёгкую ў гэтым будзе мець задачу, той мяркуе павярхоўна, той сябе падманвае. Цянёты, абхапіўшыя нас ва ўсіх класах і яднаючая нас Польшча, маюць столькі падставаў у традыцыях і нават забабонах, што разблытаць гэтыя цянёты, знішчыць іх і стварыць нешта новае складае векавую, сістэматычную разумовую працу. Бо палітыка — дзеянне разумовае. А чыноўнікі-агітары, якія збіраюцца цяпер з усіх канцоў Расіі, нічога ў нас ня зрабляць у справе зьяднаньня, пра якое вы з такой злавеснай іроніяй заўважылі, а толькі падмануць сябе. Урад ваш, ня выканаўшы задуманага, давядзе край, нават супраць свайго жаданьня, да новых ахвяраў, да новых народных няшчасьцяў. Пакуль ваш урад не набудзе спачуваньня ў сапраўды створаным класе тутэйшага насельніцтва, да тых часоў слова Расіі ня знойдзе адгалоскаў у сэрцах беларусаў і жамойтаў, ня кажучы ўжо пра палякаў.

У маім усьведамленьні я злачынца не па перакананьні, але па зьбегу абставінаў, а таму няхай і мне будзе дазволена ўцешыць сябе надзеяй...

Шалгуноў (*перапыйнае*). Утешить себя надеждой вы сможете только в единственном случае — раскрыв конспиративную сеть повстанческой организации и назвав следственной комиссии всех своих сообщников из тех, которые еще нами не пойманы, не повешены, не сосланы и вами за кордоном не укрыты! Ответьте однозначно, готовы ли вы дать показания на сей счет устно и сейчас или изложите их на бумаге в камере, не торопясь.

Каліноўскі. Предпочитаю сейчас и в письменном виде. К тому же на русском языке, чтобы поручику Гогелю переводить не надо было.

Шалгуноў (*радасна*). Давно бы так! Вы же умный человек...

Каліноўскі. Благодарю за комплимент... (*Перадае Шалгунову канвэрт. Той таропка вымае з яго аркуш, разгортвае, чытае.*)

Шалгуноў. «Я, Константин Викентий Калиновский, будучи призван-

ный для допроса в Особую следственную комиссию и отвечая на вопросы ее членов с откровенностью относительно характера действий и личного участия моего в деле бывшего восстания в крае поставлен в затруднение и невозможность быть в такой же мере правдивым и точным в показаниях относительно соучастников своих. На требования Комиссии о побудительных причинах к такому моему заявлению даю следующее показание.

Выработав трудом и жизнью сознание, что если гражданская откровенность составляет добродетель, то шпионство оскверняет человека, что общество, устроенное на иных началах, недостойно этого названия, что Особая следственная комиссия, как один из органов общественных, не может отрицать во мне этих начал, что указания мои о лицах, которые делают чистосердечные признания или о которых Особая следственная комиссия знает иным путем, не могут способствовать умиротворению края, — я счел необходимым заявить Особой следственной комиссии, что в ее допросах насчет личностей, ею указываемых, я поставлен в положение, не соответствующее ее желаниям, и должен быть сдержан в своих показаниях по вышеупомянутым причинам. Заявление это делаю в той надежде, что Особая следственная комиссия свойственным порядком устранит безвыходное мое положение. Причины и последствия мною хорошо обдуманы, а сознание чести, собственного достоинства и того положения, какое я занимал в обществе, не позволяют мне следовать по иному пути.

Викентий Калиновский».

К а л і н о ў с к і. И постскриптум — устно: из-под портьеры торчат ноги генерала-труса, а из истории XIX столетия будут всегда торчать уши, уши российского генерала-вешателя. Гонар маю! (*Шпарка выходзіць з пакою, за ім кідаецца Паліцмайстар.*)

З-за парцьеры выходзіць М у р а ў ё ў.

Ш а л г у н о ў (*разгублена, вінавата*). Ваше высокопревосходительство! Замечая в продолжение производства следствия, что характер его показаний, не лишенный откровенности относительно участия его в деле мятежа, был совершенно уклончив и сдержан во всем, что касается до указания лиц, с которыми он, по роду своей деятельности, несомненно имел отношения. Право, ваше высокопревосходительство, мы надеялись до последнего. Комиссия многократно взывала и вызывала его к показанию истины и составления перечня сообщников. Но вы сами убедились...

М у р а ў ё ў. Да уж...

Ш а л г у н о ў. И ввиду такого его заявления, которое, как мне кажется, не оставляет никаких надежд, и принимая во внимание вполне обнаруженные его преступления, мы бы полагали позволительным дело о нем закончить и представить вашему высокопревосходительству.

М у р а ў ё ў. Надеюсь, проект постановления у вас заготовлен?..

Ш а л г у н о ў (*з радасцю і палёгкай*). Так точно-с, ваше высокопревосходительство! (*Адкрывае апошнюю старонку следчай справы, кладзе яе на край стала бліжэй да Мураўёва.*)

М у р а ў ё ў (*паволі, з задавальненнем піша, прамаўляючы кожнае слова*). Калиновского... предать... военному... суду и окончить... оный... в трое суток. (*Распісваецца. Шалгунову.*) Сие стило соблюдайте для истории! (*Перадае гусінае пяро Шалгунову. Той з урачыстым паклонам прымае «экспанат».*)

Сцена паволі зацямяецца.

З розных кропак пражэктары высьвечваюць шыбеніцу, што стаіць амаль каля рампы. Цені ад яе кладуцца на ўсю прастору бялуткага, як саван, адзеньня сцэны. Пад пятлёю — невялікі ўслончык, ля слупа шыбеніцы — лесьвічка на тры прыступкі.

Чуваць далёкі, перарывісты, трывожны пошчак барабанаў, які даволі хутка нарастае, набліжаецца, запаўняе сабою прастору. З абодвух парталаў сцэны выбягаюць па тры-чатыры салдаты і становяцца перад першым радам залы, накіраваўшы стрэльбы са штыкамі над галовамі глядачоў. З глыбіні сцэны, з гэтых злавесных шыбеніцаў-ценяў да натуральнай шыбеніцы ідзе Кастусь Каліноўскі. Ён у чорным летнім гарнітуры і бялуткай сарочцы пад шырокім гальштукам. Вецер шавеліць яго сьветлыя, хвалістыя валасы. За тры-чатыры крокі ззаду за ім ідуць, у зімовай жандарскай форме палкоўнік Лосеў і Паліцмайстар. Замыкае шэсьце доктар Фавелін у цывільным з медычным сакважам. Усе спыняюцца, калі Каліноўскі становіцца на эшафот пад пятлю. Паліцмайстар паднімае руку. Барабаны змаўкаюць.

Лосеў (*раскрывае чырвоную папку з залатым цісьненьнем двухгаловага арла над каронамі. Чытае вельмі зычна.*) *Именем закона Российской империи военно-полевой суд Виленского военного округа 4-го дня месяца марта 1864 года приговорил... дворянина Викентия Константина Калиновского...*

Каліноўскі (*ня вельмі гучна, але выразна*). У нас няма дваранаў, усе роўныя!...

Паліцмайстар становіцца побач з Каліноўскім, раіць «прекратить».

Лосеў. ...приговорил дворянина Викентия Константина Калиновского, сына Семенова, 26-ти лет за принятие звания члена революционного Комитета Литвы, а вместе с тем за измену государству, склонение к бунту жителей, казнить смертию повешением, как самостоятельного распорядителя в течение нескольких месяцев восстанием во всем Северо-Западном крае России.

Показания в суде снимал аудитор Егоров. Присутствовали: представитель суда полковник Глейнинг, ассесоры капитан Понтелеев, поручик Соколовский, подпоручик фон Стендер, прапорщик Баженов, прапорщик Гейслер, прапорщик Ветелин.

Здаецца, Каліноўскі ня чуе прысуду. Ён абводзіць позіркам натоўп, углядаецца ў яго, шукае некага, вельмі яму патрэбнага. Потым бярэ ўслончык, ставіць пад пятлю і лёгка ўзьнімаецца на гэту апошнюю прыступку ў жыцці.

Каліноўскі (*да натоўпу нечакана для катаў*).

Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе.
І часам спамяні пра Яську свайго,
Што згінуў за праўду для добра твайго!

Лосеў губляецца, Паліцмайстар таропка лезе на лесьвічку, але ня можа адразу дацягнуцца да пятлі.

А калі слова праройдзе ў дзела,
Тагды за праўду станавіся сьмела,
Бо адно з праўдай у грамадзе...

Лосеў узмахвае рукою і апошнія словы Каліноўскага заглушаюць барабаны. Паліцмайстару нарэшце ўдаецца авалодаць пятлёю. Сьвятло рампы гасне. І так жа раптоўна цемру праразае кароткі надзвычай яркі ўсплеск маланкі. (Менавіта яркі, як маланка, усплеск сьвятла бачаць у першую секунду тья, хто памірае ў пятлі).

Усё цішэй і цішэй трашчаць барабаны. Зьнікаюць салдаты.

Эпілог

Праз пэўны час у промні святла з глыбіні сцэны да рампы падыходзіць чалавек у сучасным цывільным гарнітуры, падобны на Фавеліна.

Фавеліна. Паважаная грамада! Шаноўныя нашчадкі Рыцара Свабоды! Мой прашчур доктар Фавелін канстатаваў сьмерць і заплюшчыў вочы Кастусю Каліноўскаму. Ушануем сьветлую памяць волата духу мінутай смутку і жалобы. (*Усе ўстаюць, гучыць арган.*) Прашу сесьці. І прашу дазволіць мне выканаць сьвяты абавязак роду Фавеліных — напамніць чарговам пакаленьню ліцьвінаў-беларусаў фрагмент з запавету Нацыянальнага Героя пакутнай Беларусі, які ён перадаў нам з-пад шыбеніцы праз сапраўднага расейскага інтэлігента доктара Фавеліна. (*Пераказвае завет, зрэдку заглядаючы ў кнігу.*) «Браты мае, мужыкі родныя. З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці, і можа раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, — але ня жаль загінуць за тваю праўду.

Прымі, Народзе, па шчырасьці маё слова прадсьмертнае, бо яно як з таго сьвету толькі для дабра твайго напісана.

Няма, браткі, большага шчасьця на гэтым сьвеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тагды ён толькі магчыме жыці ў багатстве, па-праўдзе, тагды ён толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, калі збагаціць навукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць.

Но як дзень з ноччу ня ходзіць разам, так не ідзе разам навука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Дапокуль яна ў нас будзе, у нас нічога ня будзе, ня будзе праўды, багачыя і ніякай навукі, — адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для дабра, а на пагібель нашу.

Для таго, Народзе, як толькі калі пачуеш, што браты твае б'юцца за праўду й свабоду, тагды і ты не аставайся ззаду, но ўхапіўшы за што зможаш, за касу, сякеру, цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю родную.

Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, Народзе, што тагды толькі заживеш шчасьліва, калі над табою маскала ўжэ ня будзе.

Твой слуга Яська-гаспадар з-пад Вільні».

Ня мог ведаць на той час Яська, што на пачатку 1865 году расейскі ярыга ў чыне генерала-вешальніка дасьць аўгусцейшаму манарху справаздачу, што ў губернях Паўночна-Заходняга краю яго стараньнямі павешана і расстраляна 128 кіраўнікоў паўстанья, 12 483 барацьбіты за волю і незалежнасьць сасланья на катаргу, з іх 159 ксяндзоў, 3 476 асобаў прывілеяванага саслоўя, 8 848 прасталюдзінаў, ды больш за 9 тысячаў пройдуць праз суды і будуць узятыя пад нагляд жандараў.

Яську ня суджана было ўведаць гэтыя жудасныя факты дзікага азіяцкага генацыду над еўрапейскай цывілізаванай нацыяй. Але ж вам і нам гэта як глыбокая зарубка на памяці. Як загад быць пільнымі і непахіснымі ў сваёй сёньняшняй волі.

З а с л о н а.

